

Генрик Сенкевіч Вогнем і мечем

Роман Генріка Сенкевича «Вогнем і
мечем»:
Польська і українська перспектива

Пристрасті навколо історичного роману Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем», які декілька десятків років після його появи вирували в колах польських критиків, літературознавців, істориків, відродилися вже в наш час завдяки майстерній

кінопостановці Єжи Гофмана, яка не тільки оголила проблеми літературного оригіналу, але й стала лакмусовим папірцем сучасного стану польсько-українських стосунків. Дискусія стосувалася більше української сторони, оскільки у Польщі оцінки роману Сенкевича, хоч і сильно поляризовані, усталені ще, по суті, з часів Міжвоєнного Двадцятиліття. «Знаменно, що саме польсько-українські стосунки в подачі Сенкевича стали об'єктом найзапекліших суперечок, хоча у його Трилогії описано також і боротьбу поляків зі шведами, росіянами, татарами тощо. Причина тут вочевидь у тому, що повстання Хмельницького, за влучним висловом Михайла Грушевського, мало для українців те саме значення, що Реформація для німців чи Французька революція для всієї Європи; воно стало наріжним каменем ідентичності українців — від гетьманових панегіристів XVII ст. до письменників та істориків століття нинішнього. Заповзявшись спроектувати польську національну міфологію на той історичний період, Сенкевич неминуче мусив вступити в непримиренний конфлікт із національною міфологією українців».¹

¹ Франк Сисин. Вправи з політичної коректності // Критика. — 1999. — № 9 (23). — С. 28.

Для тих читачів, чия рецепція твору підготовлена фільмом, текст буде свого роду відкриттям, бо режисер дещо «підправив» Сенкевича, впровадивши до фільму засади новочасної «політичної коректності». Зокрема, така спроба переосмислення Гофманом стереотипів польської візії історії України відбилася на трактуванні образу Хмельницького. Якщо в новітній українській історіографії ця постать оцінюється далеко не однозначно, в українській народній міфології давно й незалежно від оцінок істориків побутує глибоко вкорінений культ Богдана, то у Сенкевича — це зрадник, діями якого рухала особиста помста. А представлений Б. Ступкою «Хмельницький — це радше державний муж, ніж зрадник, народний вождь, ніж заюшений жадобою помсти шляхтич».²

Текст роману «Вогнем і мечем» досі був недоступний українському читачеві. Інші твори Сенкевича перекладалися і друкувалися більш охоче. Найбільшу увагу українських перекладачів та видавців привернули його оповідання на захист знедолених людей із народу: «Янко-музикант», «Ескізи вугіллям», «Бартек переможець»; про

² Шевчук Ю. «Вогнем і мечем» як чинник української культури // Критика. — 1999. — № 9 (23). — С. 26.

нелегку емігрантську долю («По хліб», «Ліхтарник»); про безпритульних дітей у США («Орсо») та новела-парабола «Сахем», де на прикладі індіанців показано гірке майбуття народу, позбавленого рідної мови та історичної пам'яті. Саме ці твори з'явилися невдовзі після їхнього виходу в Польщі в українських перекладах Осипа Маковея, Василя Лукича, Антона Крушельницького, Василя Щурата в періодичних виданнях Західної України. Генрік Сенкевич написав їх перед романом «Вогнем і мечем». Ці та ще низка інших творів стали результатом «великої пригоди» молодого літератора — перебування в Америці, європейських подорожей і врешті періоду після повернення на батьківщину, коли він часто виїжджав на альпійські курорти. Українські переклади Сенкевича робилися, як правило, тільки тих оповідань та повістей, які не виходили за рамки усталеного народницького дискурсу. Перекладачі просто не помічали творів, які б вони не могли асимілювати у свою традицію. Як добрий учитель, інтелігенція знала, що цнотливому народові не годиться чути і знати. Іншими словами, її увага була вибірковою, а рецепція тенденційною. Проте роман «Вогнем і мечем» із надто українською тематикою неможливо було обійти увагою, і він став об'єктом гострого осуду. Найповніше і найґрунтовніше українську позицію висловив свого

часу Володимир Антонович, її, до речі, підтримує й частина сучасних українських істориків.

Критична розвідка В. Антоновича, вміщена в часописі «Киевская старина» за 1885 рік (№ 12), називалася «Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечом»)». ³ Тут варто пригадати, що Антонович своїм життям, громадянською позицією, науковою, просвітницькою, педагогічною діяльністю служив вихованню національної самосвідомості українців. Він вважав, що поляки в Україні мають дві можливості: полюбити народ, серед якого живуть, проїнятися його інтересами, повернутися до народності, покинутої їхніми предками, і працею на користь цього народу виправити те лихо, якого наробили пращури, або, якщо їм забракне сил, переселитися в Польщу, у землю, заселену польським народом, — інакше вони ніколи не позбудуться закиду, що вони колоністи, які живуть із праці чужих рук.⁴ Українська історія в його очах

³ Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечом») // Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С.106–135.

⁴ Див.: Антонович *Дмитро*. Вступ // Антонович В. Про

— це історія народних мас, покинутих своїми провідними верствами і змушених жити у формах, чужих його поглядам і поняттям про релігійні, політичні й соціальні відносини, у виявах, які несла в Україну аристократична Польща. Звідси постійна народна реакція у вигляді козацьких повстань і гайдамацьких рухів, звідси вікова кривава боротьба, котра скінчилася для українських мас остаточним їхнім поневоленням уже в межах Росії після занепаду Речі Посполитої.⁵ Саме тому таке обурення викликала в Антоновича позиція польського письменника. Варто представити тут коротко головні тези розвідки українського історика про роман «Вогнем і мечем»:

— Г. Сенкевич несправедливо звеличує державний лад Речі Посполитої XVII ст., який ґрунтувався на абсолютному підкоренні всього народу привілейованому класові, а також виправдовує жорстокість у придушенні будь-якого спротиву цьому ладові.

козацькі часи на Україні — К.: Дніпро, 1991. — С. 7.

⁵ Дмитро Дорошенко цит. за Слабошпицьким: М. Антонович повертається // Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — С. 223.

— Абсолютно хибно автор роману представив Польщу XVII ст. символом цивілізації, а Русь — представником дикунства. Він безпідставно приписує першій цивілізаторську місію на українських землях, адже саме шляхта, яка наклала руку на всю земельну власність, принесла релігійне та національне поневолення, а з ним і зародок безладу й викликала міжусобні війни. Шляхта закріпачила народ, частина якого була змушена втікати від цього класу поневолювачів і переселитися на Слобідську Україну, де за відсутності шляхти одразу встановилися правильні форми суспільного життя.

— Антоновича особливо обурює упередженість письменника до козаків та селянства. Зображення їхнього дикунства «іноді навіть виходить за межі літературної пристойності». Письменник марно витрачає свою багату фантазію на зображення їхньої жорстокості, схильності до грабунків і розбою, пияцтва.

— Загальновідомими історичними фактами Антонович доводить, що фальшем є заперечення релігійних мотивів козацьких повстань.

— Представлення соціальної структури населення південно-східних окраїн Речі Посполитої в романі схоже на «записки якогось легковажного мандрівника по Австралії чи центральній Африці». Етнографічні групи українського народу змальовані

з повним ігноруванням історичної правдоподібності. Антонович вказує на цілу низку лінгвістичних, фольклористичних, історичних та географічних помилок. Надаючи деяким сценам місцевого колориту, автор не завдавав собі клопоту з'ясовувати подробиці, а на власний розсуд спотворював чи вигадував імена осіб, назви місцевостей тощо. В устах Сенкевичевих героїв українська мова є насправді лише «загальнослов'янською тарабарщиною».

— Високий розвиток військової майстерності, з такою любов'ю описаний Сенкевичем, не є ознакою ані високої культури, ані розвиненої громадянської позиції, тим більше, що військова сила була спрямована на досягнення несправедливої мети — позбавити південноруський люд його народності, релігії, особистої свободи та статків. А хоробрість козаків Хмельницького, хай і приписана впливові горілки та дикості, спрямовувалася на захист духовного і матеріального благополуччя цього народу.

— Польська сторона конфлікту, як впливає із самого роману, так само застосовувала жорстокість у придушенні повстання, і несправедливо з боку автора ставити цей фактор у провину одній стороні і в заслугу іншій. Це ж саме стосується і пияцтва. Звідси Антонович робить висновок про глибоку

віру автора у вроджену цноту одних і вроджену злість інших.

— На образі Хмельницького автор зосередив усю ненависть, яка накіпіла в серцях шляхтичів XVII ст., що, на думку Антоновича, свідчить про те, що ані сам автор, ані його захоплені читачі «ні на волосину не просунулися на шляху європейського прогресу протягом двох з половиною століть і досі приносять жертви релігійним, становим та національним кумирам, які стояли на вівтарі Речі Посполитої в XVII ст.». Єдиним мотивом, який керує вчинками Хмельницького в романі, є почуття особистої помсти, він переслідує виключно егоїстичні цілі, проте, як слушно зауважує Антонович, тільки загальне гноблення і насилля можуть викликати спільну реакцію, а особиста помста не в змозі підняти народні маси.

Висновки Антоновича були нищівними у своїй викривальності. Коли б письменник був менш суб'єктивним, то, можливо, поза межами шляхетської моралі XVII століття він помітив би устремління та ідеали дещо більш широкі й гуманні. Сенкевич та його захоплені читачі продовжують обертатися в тісному колі поглядів, в якому їх зачарували єзуїти, підходять до старого питання зі старими упередженими судженнями. Вони залишаються на тому низькому шаблі розвитку патріотичного почуття, на якому люди

вважають, що все своє обов'язково добре тільки тому, що воно своє. Безжальним вироком авторській концепції історії, яка мала «укріплювати серця» поляків у тяжкі часи бездержавності, прозвучали слова з уст представника іншого народу, права якого на вільний національний розвиток так само брутально утискалися і який так однобоко був представлений Сенкевичем. «Щодо південноруського народу п. Сенкевич намагається викликати у своїх земляків презирство, мотивоване уявною дикістю цього народу і непридатністю його до культури: він розпалює почуття нехороші і несправедливі — міжнародну ненависть і народну гордість...» Як бачимо, у грудях Антоновича, польського шляхтича, який свідомо обрав першу із тих двох можливостей, які, на його думку, мали поляки в Україні, палала глибока образа на письменника за цей «злий пасквіль».

Щодо інших проявів рецепції роману «Вогнем і мечем» в Україні, то ніхто із дослідників не спинявся на ньому більш детально. У спеціальній літературі можна зустріти лише побіжні згадки про «відступництво від реалізму» (І. Франко), «зоологічний націоналізм» (Г. Вервес) автора та про відсутність намагань справедливо оцінити Україну та її народ (Г. Грабович). Тому спробуємо з'ясувати, які елементи художнього змісту зробили цей роман в очах поляків школою патріотизму, а

для українців — «злим пасквілем». Для цього варто нагадати найважливіші факти життя і творчості Генрика Сенкевича.

Народився майбутній письменник у Волі Окшейській на Підліссі 5 травня 1846 року в родині зубожілого шляхтича Юзефа Сенкевича, однак його мати Стефанія, у дівоцтві Цецішовська, походила із заможної шляхетської сім'ї. У 1858 році Генрік розпочав навчання в реальній гімназії у Варшаві, яка розташовувалася тоді в Палаці Казімежа (нині це головний корпус Варшавського університету), особливими успіхами в навчанні не відзначився й атестат зрілості отримав лише в 1866 році. Того ж таки року Сенкевич записався на медичний факультет варшавської Головної Школи, тобто польського університету, який існував у 1862–1869 роках. Проте мрії батьків зробити із сина лікаря не здійснилися, бо вже наступного року, йдучи за покликом серця і всупереч бажанню батьків, Сенкевич перейшов на історико-філологічний факультет.

Літературний дебют (поки що поетичний) був невдалим — у 1867 році «Тижоднік Ілюстровани» відхилив його «Ідилію молодості», але успіх прийшов до Сенкевича несподівано в царині журналістики: вже в 1869 році майбутній нобелівський лауреат здобуде собі славу одного з найпопулярніших фейлетоністів Варшави,

виступаючи на шпальтах «Пшегльонду Тигодньогого» та «Тигодніка Ілюстрованого» під псевдонімом «Літвос». Проте амбіції молодого Сенкевича не обмежувались журналістикою: одночасно він розпочинає працювати над своїм першим романом «Намарне» (1871), який взявся друкувати тижневик «Венец». Уже у своїй першій романній спробі письменник поклав в основу творчого методу «літературність», довіряючи більше своїй творчій уяві та інтуїції й не обтяжуючи себе вивченням середовища і реалій. Місцем подій твору Сенкевич обирає незнайоме йому з досвіду місто (чомусь ним став Київ) і середовище польських студентів Київського університету. Найімовірніше, Сенкевичеві було байдуже до Києва, він вважав, що польські студенти на берегах Дніпра не відрізняються від своїх колег із Варшави. Тому й матеріал черпав із власного досвіду, який можна легко впізнати в романі. Цікаво, що на сторінках «Намарне» Сенкевич згадує свого майбутнього критика Антоновича: «...Тут є хлопомани; їх заснував і сформував Антоневич, тимчасово головували Рильський та Стемпковський, але сьогодні це вже дурні, які не знають, чого хочуть; розмовляють

по-малоруськи і п'ють просту горілку — оце й усе». ⁶

Позитивістська ідеологія якраз набирала тоді обертів у польському культурному житті, і молодий письменник, який шукав власне місце в літературі, спробував себе в жанрі тенденційного, дидактично-виховного оповідання («Гуморески з портфеля Воршилли», 1872). Однак швидко відчув себе чужим у цій галузі: чужою йому була не тільки поетика тенденційної літератури, він не поділяв захоплення «молодої» преси ідеями прогресу, міщанським ідеалом, а також фанатичної віри у всесилля науки і постулати органічної праці. Письменник одним із перших відчув усю небезпеку публіцистики в літературі, яка загрожувала схематизмом, шаблонністю й інтелектуальним обмілінням.

Поки ідейні позитивісти сприймали Сенкевича як свого однодумця, він продовжував завойовувати серця читачів як автор фейлетонів «Теперішній момент» у «Газеті Польській». Літвос особливо цікавився історією суспільства й

⁶ H. Sienkiewicz Dzieła. Wydanie zbiorowe pod redakcją J. Krzyżanowskiego. Warszawa, 1949–1955. — Т. I. — S. 13. Цит. за: J. Krzyżanowski Twórczość Henryka Sienkiewicza. — Warszawa: PIW, 1976. — S. 47.

культурою Варшави, пильно стежив за театральним і літературним життям, але передусім був визнаним знавцем вищого світу Варшави, який постає в його фейлетонах з легким нашаруванням іронії. У тій-таки «Газеті Польській» Сенкевич надрукував три оповідання: «Старий слуга» (1875), «Ганя» (1876) та «Селім Мірза» (1877), які заповідали зовсім інший напрямок творчого розвитку письменника, ніж його попередні невдалі тенденційні спроби. Деякі дослідники називають їх «малою трилогією». У цих оповіданнях на повну силу відчувається пієтет до традиційного шляхетського двору (об'єкт глузування позитивістів), зацікавлення «країною дитячих років», крім того, тут звучить — досконало зашифрований, з огляду на царську цензуру, — мотив січневого повстання 1863 року, який стане популярним у письменників наступного покоління. «Мала трилогія» показала, наскільки сильним було у Сенкевича відчуття того, що «висить у повітрі», наскільки він був чутливим до потаємних прагнень польського читача. Відтоді харизма оригінального й успішного митця вже не залишала письменника.

Популярності Сенкевича сприяв іще один досить сміливий на ті часи крок — подорож до Америки. Письменник уже встиг зазнати смаку подорожування, об'їздивши пів-Європи, й Америка як країна, оточена екзотичним ореолом пригод і

свободи, яка обіцяла безліч нових вражень, дуже приваблювала його, втомленого від тісного культурного світу Варшави і постійного клопоту заробляння на хліб. В Америці Сенкевич зупинився в Нью-Йорку, здійснив далеку подорож залізницею на Захід, надовго затримався в Каліфорнії.

В Америці Сенкевич зміцнив свої позиції популярного журналіста. Результатом його журналістської діяльності (а він продовжував бути кореспондентом «Газети Польської») став цілий цикл «Листів з подорожі до Америки», який дуже сприяв збільшенню кількості передплатників газети. Його американська кореспонденція довела, що, як не дивно, Сенкевич не тільки міг із зовнішнього, дистанційованого погляду європейця пильно спостерігати й глибше помічати культурні та соціально-економічні процеси в Америці, а й на їхньому тлі краще бачити й розуміти проблеми, які стосуються його власної країни, Польщі. Цей стан своєї душі письменник запам'ятав і пізніше, під час написання великих романів, намагався виїхати до Франції, Австрії, Італії, щоб у чужомовному й байдужому до нього й до його польських справ середовищі, у повному абстрагуванні від дійсності вслухатися в себе й записувати своє бачення польської історії.

Найважливішими художніми творами «американського» періоду були два оповідання —

«Сахем» (1883) на індіанську тематику та «Ескізи вугіллям» — з проблем польського села. Героєм новели «Сахем» є індіанець, останній нащадок свого племені, який мусить заробляти на шматок хліба, співаючи в цирку для білих бойову пісню, з якою його предки йшли у переможній бій, — але дух уже мертвого народу настільки сильний, що пісня сіє паніку серед слухачів. В оповіданні «Ескізи вугіллям» Сенкевич радикально відступає від традиційних шаблонів літератури на селянську тематику: у трагічній історії, яка розігралася в селі Бараня Глова, письменник, далекий від сентиментальних ідеалізацій, майже по-натуралістичному зумів серед примітивізму, інтелектуальної темряви, беспорядності перед новими соціальними умовами показати моральну велич селянина. Завуальовано, з цензурних міркувань, але цілком зрозуміло для сучасника прозвучав і мотив січневого повстання. Ще більш майстерне володіння алюзією та символом Сенкевич виявив у іншому оповіданні — вже на польсько-американську тематику — «Ліхтарник». На прикладі долі одного польського емігранта Сенкевич показав силу романтичної поезії у збереженні національної свідомості поляків. Це вона об'єднує бездержавний народ і живить його надією на майбутнє воскресіння.

У 1878 році Сенкевич повертається до Європи, надовго затримуючись у Лондоні, а потім Парижі, і в наступному році постають такі твори, як «Через степи», «Орсо», «Янко-Музикант». Дедалі більше Сенкевича оточує атмосфера зацікавленості й захоплення. У цьому світському, привабливому чоловікові бачать нову зорю польської літератури, яка переживала кризу після смерті романтичних «пророків». Публічний успіх поєднується для письменника з приватним: у 1881 році він одружується з Марією Шеткевич; але, на жаль, подружнє життя тривало недовго — через чотири роки вона померла у Фалькенштайні біля Франкфурта.

У творчості та ідейних переконаннях письменника настав переломний момент, коли він, повернувшись на польську землю в 1879 році, знайшов спільну мову з консервативними колами. У Варшаві Сенкевич розпочав співпрацю з неоконсервативною «Нивою» Мсціслава Годлевського, а невдовзі став редактором «Слова». Він підтримував також тісні контакти з галицькими консерваторами (зокрема з Юзефом Шуйським та Станіславом Тарновським). Чи не найважливіша зміна, чи, радше, модифікація відбулася з його поглядами на національну проблематику. В одному зі своїх нарисів він писав, що «наше минуле... буде світити на всі часи блиском мільтонівського

втраченого раю». У цьому випадку минуле є евфемічним вираженням незалежності Речі Посполитої, про яку не можна було говорити прямо з огляду на цензуру.

У 1883–1884 рр. Сенкевич друкує частинами роман «Вогнем і мечем» одночасно у краківському часописі «Час» та варшавському «Слові». Успіх твору перевершив усі сподівання. Це вказало Сенкевичеві правильний напрямок для подальших творчих зусиль. У такий спосіб протягом кількох наступних років письменник створює ще два романи, які, разом з «Вогнем і мечем», склали Трилогію — «Потоп» (журнальний друк 1884–1886) про шведську навалу та «Пан Володийовський» (1887–1888) про війну з турками. Незважаючи на певний схематизм і фабульну подібність усіх трьох романів, тогочасний читач «проковтував» їх з величезною насолодою, що свідчить про високий попит на літературу такого гатунку у Польщі в кінці ХІХ століття. Передусім захоплювали колорит і пластика у творенні історичних персонажів, екзотика пригод, чарівність декорацій, ліричний патріотизм. Сенкевич просто живописав історію, як ніхто інший умів зацікавити читача неймовірними й авантюрними хитросплетіннями сюжетних ліній, утримувати його в постійному напруженні й підтримувати та підігрівати його інтерес до розвитку фабули, характерів героїв. Письменник

був справжнім майстром побудови надзвичайно логічної, точної у своїх деталях сюжетної інтриги, раціонального використання кожного, навіть другорядного, персонажа чи події, які поєднувались із ліризмом і морально-патріотичною дидактичністю. Як визначив сам автор в останніх рядках роману «Пан Володийовський», Трилогію було написано «для зміцнення сердець», із думкою про поляків, які в часи національної неволі потребують яскравого, живого слова про подвиги своїх предків і колишню велич Речі Посполитої.

Після Трилогії її автор стає просто культовою фігурою. Разом з тим, Сенкевич нажив собі й чимало «ідейних» ворогів, які вже в епоху раннього модернізму розпалили так звану «антисенкевичівську кампанію» (Вацлав Налковський, Станіслав Бжозовський), закидаючи письменникові підігрування ендецькій ідеології «правих», угодницьку політику щодо загарбників, хворобливий романтичний синдром, який вганяє Польщу в «дитинство». Найбільшої критики зазнали два романи Сенкевича на сучасну тематику — «Без догмату» (1891) та «Родина Поланецьких» (1895), в яких автор з'явив читачеві образи декадента та «позитивного» героя — буржуа з міщанськими переконаннями і способом життя.

Найбільшу популярність у світі із творів Сенкевича здобув роман «Quo vadis» («Камо

грядеши», 1896), за який автору було присуджено Нобелівську премію в 1905 році. В ньому відтворена широка картина Риму часів панування Нерона і початків християнства. Твір став матеріалом для численних фільмових і телевізійних адаптацій і переробок, оперних лібрето, його перекладено більш як на сорок мов світу. Письменницьку діяльність Сенкевича вінчає роман «Хрестоносці» (1900) — колоритний історичний образ часів середньовічної Польщі, а також чудова повість для молоді «В пустелі і в пущі» (1911).

За задумом Сенкевича, роман «Вогнем і мечем» мав стати реплікою в дискусії автора із краківською історичною школою, представники якої (професори Ягеллонського університету Юзеф Шуйський, Станіслав Смолка, Міхал Бобжинський) у своїх працях доводили, що причини занепаду польської держави були внутрішніми і полягали в тому неминучому розпаді, який був викликаний шляхетською анархією («золотою вольністю») та відсутністю політичної далекоглядності. У світлі аксіології Сенкевича погляди краківської школи були замахом на святе: вони «піддавали сумніву право на існування народу». Вказуючи на внутрішні причини занепаду Речі Посполитої, ці історики, на думку письменника, шкодили духові народу, підривали його моральні підвалини. Адже народ повинен мати почуття національної гідності і бути

переконаним, що він має право на незалежність, а неволя для нього є таким злом, з яким ніколи внутрішньо не можна погодитися. На таке болісне переживання того факту, що колись потужна держава одного дня перестала існувати, яке розрослося до рівня національного комплексу, Сенкевич не міг не відреагувати своєю творчістю. І всі ті недуги, які були причиною політичного, суспільного та культурного падіння Польщі, він освітлює своїм поетичним сприйняттям, гучними фразами про культуру та цивілізацію. Проте нація, за нечисленними винятками, не помітила ані зображення станової та національної ексклюзивності, ані апофеозу шляхетства, ані презирства до класу землеробів, ані зображення застосування жорстоких методів у випадках спротиву проти насилля панівних станів, на що так гостро відреагував Антонович. Сенкевич обрав найгіршу, з точки зору придатності для «укріплення сердець», епоху, огидне, з точки зору гуманістичних та народних ідеалів, він змалював як привабливе чи щонайменше комічне. І при цьому, як це не парадоксально, Трилогія стала визначником національної ідентичності та національної свідомості періоду бездержавності! Такий хід дослідники вважають типовою компенсаційною терапією, типовим лікувальним методом, який застосовується у груповій терапії.

Замість комплексу нижчовартості тогочасного польського суспільства пропонувався комплекс бундючної самовпевненості. Адже те, що польське суспільство знайшло вихід у катастрофічній історичній ситуації, було надзвичайно важливим «зміцненням сердець» для тогочасної польської спільноти, яка переживала «шок» після повстання 1863 року. Сенкевич прийшов із «доброю звісткою» у такий момент, коли досить відчутною стала втома від позитивістських гасел. А роман «Вогнем і мечем» із його некритичним сприйняттям історії та типових рис польського національного характеру має ознаки надзвичайно компенсаційного твору, де всі регіони спрямовані на свого роду лікування психологічних комплексів. Настрій польського суспільства через двадцять років після січневого повстання був аж надто сповнений зневіри у власні сили, критицизму щодо минулого, пошуку національних вад.

У 80 — 90-х роках ХІХ століття стався антипозитивістський злам. Культурний дискурс епохи можна визначити словами: збереження, захист (з цензурних міркувань не можна було прямо говорити про відродження державності), народ, нація, національна ідентичність. На цьому полі зіткнулися дві концепції збереження поляків як нації: позитивістська, яка вбачала шляхи збереження національної ідентичності та

нарощування сили опору проти загарбників через цивілізаційний розвиток та демократичні суспільні зміни, і консервативна, що черпала зразки до наслідування в минулому, в традиції, головна цінність котрої вбачалася в державному існуванні нації. Консерватори користувалися історично забарвленим патріотичним лексиконом, а також репертуаром з національної та романтичної міфології. На їхню думку, релігійні почуття, історична традиція та національні звичаї становлять силу суспільства і тільки вони могли на той час морально зміцнити поляків. Таким чином, аби зіграти на народно-патріотичній струні, потрібно було однозначно показати зовнішні загрози і силу національного опору в умовах катастрофи. Адже для нації, яка не мала власної державності, а відтак і школи, «історичний роман міг бути антидотом, протиотрутою від дії чужого шкільництва...»⁷ Так само Сенкевича сприймали і в часи ПНР — як виявлення свого роду протесту проти системи. У 40 — 60-ті роки вчені розгорнули цілу кампанію на захист письменника, і в результаті в період активного будівництва соціалізму вийшло повне академічне видання творів Сенкевича! Тільки в

⁷ J. Krzyżanowski *Twórczość Henryka Sienkiewicza*. — Warszawa: PIW, 1976. — S.111–112.

сучасній Польщі шалена популярність Сенкевича у зв'язку з суспільними змінами дещо зменшилася: від патріотичних емоцій поляки перейшли до більш вдумливого прочитання своєї класики.

Надзвичайно вдалою була ідея історичного роману, який би звертався до минулого з чіткою тенденцією на створення великого і драматичного міфу минулого Речі Посполитої і намаганнями по змозі правдоподібно реконструювати історію XVII століття і тим самим воскресити її художньо-емоційною силою літератури. І тут є очевидними секрети письменницької майстерності Сенкевича. Його історичні картини виходили такими переконливими для польського читача тому, що були відображенням не стільки і не тільки минулого, а насамперед національної історичної свідомості. Автор, за його власними словами, намагався при зображенні предків «перевтілитися в їхній спосіб мислення» показати, що народ є «спільнотою багатьох поколінь, спільнотою живих і мертвих». Аналізуючи мемуари Пасека, Сенкевич писав: «Ми розуміємо цю душу через певного роду атавізм, бо ми люди однієї крові і кості...» Таким чином, роман «Вогнем і мечем» опинився в контексті польського історизму XIX століття. На його характер вплинули також і твори істориків. Сам Сенкевич вказував на визначальну роль двох дослідників історії XVII століття — Кароля

Шайнохи та Людвіка Кубалі, твори яких відзначалися не тільки історичною фаховістю, а й літературністю та оповідною майстерністю. Це їм значною мірою письменник завдячує своїм баченням минулого.

Сюжет твору спирається на схему мотиву «кохання з перешкодами» з класичним трикутником, в якому дівчина (Гелена⁸), яку кохає польський шляхтич (Скшетуський), потрапляє до пазурів ворога і суперника (Богуна), але чинить йому гідний опір — і всі перипетії врешті закінчуються щасливо. Сенкевич, який сам колись іронізував з цієї схеми, авторами якої були Вальтер Скотт, а пізніше Олександр Дюма, зумів, однак, урізноманітнити її таким багатством епізодів, що у читача складалося враження, що він має справу з новою і свіжою ідеєю. Сенкевич володів надзвичайно пластичною наративною уявою, дуже чутливою до фізичної краси світу й людей, здатною створити такі образи, в реальність яких важко було не повірити.

Безкінечну серію мандрівних і воєнних пригод Сенкевич будував за зразками, запозиченими з «Іліади» та «Одіссеї», а також пізніших епічних жанрів, використовуючи такі прийоми, як

⁸ У даному перекладі — Олена. (Прим. ред.)

надлюдські вчинки персонажів, які героїчно виплутувалися з будь-яких найскладніших ситуацій (чудовим прикладом тут може бути Скшетуський, котрий мусив змагатися за руку Гелени з несподіваними поворотами долі). Як свідчить листування письменника, беручись за написання своїх історичних романів, Сенкевич начитувався Гомера. Це знайшло своє втілення в художній мові як роману «Вогнем і мечем», так і всієї Трилогії (передусім в архаїзації й поетизуванні мовлення — як оповіді, так і героїв), в епічному стилі, у конструюванні персонажів, у схильності до масштабних описів облог, битв, де автор часто користувався так званими гомеричними порівняннями, зіставляючи в яскравому образотворенні воєнні подвиги з працею лісорубів чи селян.

У плані генології «Вогнем і мечем» важко назвати історичним романом у його прямому значенні. Це радше історико-пригодницький роман, який показує вигадані романні мотиви на тлі історичних подій. У своєму виконанні роман є майстерним поєднанням кращих традицій історичної прози Вальтера Скотта й Олександра Дюма, а також польської історичної романістики (Ю. І. Крашевський), що в результаті дало особливий тип історичної прози, названий пізніше «сенкевичівським». Крім елементів епічного стилю,

Сенкевич уміло використовував мотиви з давніх авантюрних і сенсаційних романів (поєдинки, мистецтво фехтування, викрадення коханої, помста за друзів), елементи народних казок («добрий король», «вірний слуга», поділ героїв на добрих і поганих, перемога добра над злом, покарання чи винагорода за вчинки тощо).

Принциповою складовою сенкевичівського образу історії є міф величі Речі Посполитої. У романі вона зображена, всупереч сучасним для письменника територіальним поділам, як єдине територіальне ціле. Герої-товариші з роману своїм географічним походженням мали уособлювати єдність земель: Скшетуський — Підляшшя, Заглоба — Малопольщу, Володийовський — Русь, Підбийп'ятка — Литву. Художній простір роману наповнюють місця перемог та поразок глибоко закорінені у польській національній свідомості такі як: Пилявці, Збараж, Берестечко.

Важливим елементом ідеологічного послання твору є шляхетська ідеологія сарматизму, що ототожнювала польський народ зі шляхтою, яка була нібито окремим етнічним утворенням — сарматами. Оскільки творчою настановою Сенкевича було перевтілення в ментальність людини минулого, то він змушений був наділити своїх героїв певними сарматськими рисами. А позаяк у польському культурному дискурсі

побутували два погляди на сарматську ідею: позитивний (романтичний) і негативний (просвітницький, позитивістський), — то й суперечка довкола твору Сенкевича влилася в русло дискусії про життєздатність сарматської (шляхетської) традиції і її місця в системі цінностей. Отже, більш знаковим у романі є поділ героїв на «синів Хама і синів Яфета», а не на українців та поляків. Сенкевичу вдалося «забути» популярне в польському позитивізмі і близьке йому самому ще в період новелістичної творчості трактування народу як цілісного організму, де важливими й потрібними є всі його органи-класи. А нам на період читання роману доведеться «забути» добре знайоме зі школи, народницьке за своїм походженням, трактування подій, що розпочалися в 1648 році, як «війни українського народу проти польської шляхти».

Козацько-селянська маса окраїнних земель Речі Посполитої зображена в романі як темне і крвожерливе збіговисько, а от для представників тієї станової спільноти, якою була шляхта, українність чи русинськість не є однозначно пейоративною рисою (напр., для Адама Киселя, Хмельницького чи того ж Яреми Вишневецького). І саме в такому ключі потрібно розуміти трактування козацької війни як громадянської (*bellum civile*), де один проти одного виступили діти однієї матері

(eiusdem matris), тобто Речі Посполитої. І саме із сарматської точки зору Хмельницький виглядає зрадником — цього шляхетського «народу» та держави, яка забезпечувала йому «золоту вольність» та певний внутрішньостановий демократизм.

До саської епохи чудово пасує Заглоба, який може слугувати ілюстрацією двозначності типових рис культури і ментальності шляхетського суспільства епохи сарматського бароко. Пияк і баламут, обдарований, незважаючи на немолоді вже роки, значною фізичною силою, але разом з тим боягуз, шляхетський ерудит (найбільше від усіх героїв цитує античних авторів) і неперевершений жартівник та оповідач, а іноді просто брехун і хвалько, який, до того ж, не може похвалитися привабливою зовнішністю, — Заглоба легко завоював симпатії читачів. В історико-літературній площині Заглоба є продовженням таких «неспокійних» класичних персонажів, як Одисей Гомера, Санчо Панса Сервантеса, Фальстаф — найславетніший комічний герой Шекспіра, Совізджал — мандрівний народний блазень, відомий у європейській літературі від XVI століття. Але серед рис, притаманних цим персонажам і Заглобі — а всі вони хитруни й трюкачі, кмітливці й брехуни, пияки й боягузи, відважні й бездумні шукачі пригод, — найбільше характеризує Заглобу

гумор, який серйозно відрізняється від комізму Підбийп'ятки, Володийовського, Жендзяна та інших персонажів «Вогнем і мечем», які також намагаються смішити й забавляти.

Інших своїх героїв, як вигаданих, так і історичних, письменник також формує за традиційними зразками: видатний достойник, захисник батьківщини (Вишневецький), король, який уособлює велич держави (ідеалізований Ян Казимир), та лицарі «на варті Речі Посполитої»: Скшетуський, Володийовський, Підбийп'ятка тощо. Ці герої були змодельовані згідно з епічними стереотипами, та водночас настільки наочно й зорово, що читач з легкістю ідентифікує себе з цими носіями універсальної ідеї роману — «польськості» та польської ідентичності. Національну свідомість тогочасних поляків, розділених кордонами різних держав, об'єднували чинники, запозичені із лицарсько-шляхетської етики: обов'язок боротьби за волю та цілісність батьківщини, захист прав шляхетського стану, вірність чинному володареві та релігійність.

Ян Скшетуський у «Вогнем і мечем» є носієм усіх цих чеснот — при цьому, на відміну від Вишневецького, не відчуває протиріччя між особистою користю та загальним благом. Скшетуський наділений рисами ідеального лицаря — сильний, сміливий, енергійний, рішучий,

релігійний, безмежно відданий батьківщині й обов'язку, він стоїть на сторожі честі й гідності Речі Посполитої. Єдиний у морі жорстокості не став жорстоким: помилував полонених, звільнив Богуна. Саме в ньому шляхетськість нерозривно поєднувалася зі шляхетністю. Чи не на такого героя очікували стомлені від невтішної тогочасної ситуації серця та помисли співвітчизників Сенкевича?

Князь Ярема Вишневецький у «Вогнем і мечем» виростає в найбільш епічну й монументальну, навіть дещо абстрактно-тенденційну й майже символічну постать. Він уособлює ідею польської державності і непорушності влади, вірності батьківщині та її політиці XVII сторіття на «кресах» — тобто колонізаторській діяльності, — і є просто честю і гонором Речі Посполитої. Створюючи постать князя Яреми, письменник дуже добре відчув очікування читача, яскравої, легендарної історичної особи, сильного, грізного, але водночас справедливого вождя. Постать Вишневецького в романі оточує атмосфера міфу, який, народившись у переломні воєнні часи, поєднував античні традиції із сарматськими ідеалами. Історичному Вишневецькому були притаманні типові риси й вади «кресової» магнатерії: владність, егоїзм, амбітність, запальність, зухвалість і непомірна

гордість, яка межує з пихою. Його твердий характер виявлявся не тільки в жорстокому придушенні бунтівних козаків, «залізний князь» міг збройно нав'язати свою волю сейму (у справі про Гадяч), змушував рахуватися з собою гетьманів і короля. Але Сенкевич намагався показати, як задля блага батьківщини, перед лицем загрози від «внутрішнього» ворога Ярема стримує свій егоїзм і амбіції, так що навіть жорстокість «виправдовується» вищою метою. Письменник не шкодує для нього епітетів на зразок: «вірлиний розум», «пан надзвичайно чутливого серця», «справжній батько для лицарства», «найвидатніший воїн у Речі Посполитій». Його поважають і хвалять навіть вороги. Тугай-бей говорить Хмельницькому: «Лев ховається в серці цього гяура... Краще б я з ним стояв, ніж з тобою».

Роман «Вогнем і мечем» становить значний інтерес для українського читача — перш за все тому, що «історичним тлом» для розвитку любовної інтриги слугують події в Україні XVII століття — визвольна війна Богдана Хмельницького, яку в польській історіографії звикли називати «козацькими війнами». Навіть Антонович визнавав, що «автор доволі ретельно вивчив зображувану епоху; великих фактичних помилок та неточностей він уникнув», і з українським істориком у цьому плані досить солідарними є історики польські.

Однак у художньому світі роману до історичного часопростору вписаний часопростір міфічний. На міфічному рівні роману об'єктивний історичний час перетворюється на апокаліптичні вияви. У просторі географічному події відбуваються на порубіжжі Речі Посполитої, а у просторі міфічному — на краю землі, точніше, світу людей. Бастіоном цивілізації на помежів'ї з пеклом дикості є «лубенська держава», у якій «справжнє життя розквітло тільки під залізною рукою князя Яреми».

По інший бік від цієї уявної межі світів стоїть військо Хмельницького з його ірраціонально-жорстокою поведінкою, яку оповідач пояснює «спрагою крові та вбивств», «звірячою природою» народу. На сторінках роману козаки, йдучи за стихією терору, винищують невинних і беззбройних усіма видами смертей, «допускаються найдикішої жорстокості», упиваються кров'ю та вбивствами. І якщо на історичному рівні їхні ватажки (Хмельницький, Богун, Кричевський) належать до того ж світу людей, що й Вишневецький, міфологізація опускає їх у царство дикості.

Ще менше людських рис притаманно черні, яка характеризується виключно збірними поняттями: натовп, гультайство, розбійники, дикуни, а то й природними термінами: стихія, повінь, потік, лавина; вона не має жодного іменного

представника. Чим далі від цивілізації, тим менше людських рис притаманно населенню: «напівлюдські, напівзвірячі створіння», «зовсім дикі і дурні чабани», «волоцюги-сіромахи», «захожі-приблуди». Ці створіння є абсолютно безрелігійними, там само як і козаки, а ще нічого не відомо про їхню осілість чи родинну структуру. Ніхто тут прямо не звинувачується у кровозмішуванні, проте загальноприйнятність моногамної сім'ї піддається сумнівові; так само не подаються факти канібалізму, однак чернь любить свіжу людську кров та паруючі ще нутрощі. У «дикунів» людське тіло не освячене жодними табу, тому з ним можна робити все, що завгодно: кидати, топтати, роздирати, гратися відсіченими головами. Таким чином, чернь антропологічно перебуває вже на межі канібалізму, адже не знати або не поважати табу людського тіла — це те ж саме, що й не бути людиною. Жорстокість «дикунів» є інстинктивною і стихійною, це просто їхній природний спосіб життя. І проти такої дикості навіть у мирний час необхідно застосовувати раціональну і методичну жорстокість. Польські жовніри діють за неписаними «правилами» насильства. Часом сама цивілізована жорстокість ставала «найдикішою», але навіть тоді вона приносила благодатний наслідок — мир, бо завдяки цьому бунт згасає.

Якщо історичний план роману був сформований працями істориків (Шайнохи, Кубалі, Дубецького), то міфічний — мемуарними та щоденниковими джерелами XVII століття. Саме з останніх до роману проникла складна, багатоелементна структура топосу «перевернутого світу» і виник той образ дійсності, який здатний образити почуття національної гідності українців. Адже козацький «національно-визвольний рух» представлено як бунт розгнужданої черні, безбожний, протиправний і антицивілізаційний, як масове пограбування, вбивства, ірраціональну, нелюдську жорстокість озвірілого збіговиська. У створеній автором художній системі домінує категоризація, запозичена зі світогляду шляхетської спільноти, як у його найшляхетніших, так і в найганебніших виявах.

Старопольські пам'ятки (щоденники, спогади, листи, документи, наукові тексти) сформували джерельний інтертекст роману. Про це свідчить постійне їх використання при творенні головних і другорядних сюжетних ліній. Записи із XVII століття привнесли до роману риси шляхетської ментальності, архаїчні мовні та стилістичні особливості. Джерельні описи окремих подій дали змогу авторові за аналогією будувати власні сцени із надзвичайною правдоподібністю. Функції пам'яток багато в чому залежали від їх різновиду:

щоденники забезпечили фабулу роману сукупністю основних реалій, схемами подій, елементами опису, а мемуари — рисами образу автора, ментальності людини XVII століття. Серед джерел роману дослідники називають літературні твори періоду бароко — «Война домова» С. Твардовського, «Панування Яна Казимира» В. Коховського, збірник документів зображуваного періоду «Книга...» Т. Міхаловського, «Опис України» Г. Боплана, «Діаріуш» С. Маскевича, «Літописи» С. Величка і Й. Єрлича, «Хроніку» Рудавського, «Щоденник» Е. Лясоти тощо.

Мотиви пам'яток Сенкевич використовував вибірково, виявляючи тенденції до белетризації, ідеалізації шляхти, героїзації минулого Речі Посполитої, комізації образу Заглови і витворення концепції «великого Яреми». Письменник іноді змінював автентичні розв'язання мотивів відповідно до внутрішніх потреб художнього твору. Проте більшість фактичного матеріалу роману походить із конкретних історичних джерел і порушення цього принципу автором завжди має значущий характер.

Іще одним рівнем роману є контакт з романтичною традицією. Сенкевич, як і вся польська громадськість, знав Україну, з одного боку, як мальовничий край, сповнений героїчного минулого, заселений видатними особистостями,

справжніми «синами природи». Але поряд з образом романтичного самітника, козака в романтичних творах присутній і збірний, часто мало привабливий образ натовпу, а їхнє протиставлення відображає романтичне вирішення проблеми особистості та суспільства.

Одним із головних елементів цієї романтичної традиції у Сенкевича є образ степу. Він складається із «горизонтального» плану — простір природи (степова флора та фауна, ландшафт та географічні назви) і «вертикального» — історія і легенда, семантика могил і курганів, які ховають останки учасників степових воєн. Цей образ степу, який сформувала романтична література, став однією з визначальних складових бачення історії XVII століття. Степ є рідним для козаків, співзвучним із їхньою душею, пов'язаним майже фізично: вони рухаються та відтворюються в такт, їх єднає своїми променями сонце, гомін козацького війська такий же дикий і сумний, як і степ. Проте сумний цей степ і дикий тільки для оповідача, у самих козаків він викликає радість і пошану. Хмельницький та повстанці перетворюють простір на антипростір: сонце не світить через дим, вночі замість зірок та місяця палають пожежі, течуть криваві ріки, підносяться гори із людських голів, дерева вкриваються страшними плодами — повішеними. А от Ярема Вишневецький на землі, що несла на собі

сліди смерті, створює квітучий край. У пустинному закутку він будує цивілізацію. Багатоликий степ по-різному відтіняє характери персонажів. У Курцевичів близькість зі степом спричинила огрубіння звичаїв та затвердіння розуму і сердець. Богуна степ зробив відчайдухом, лицарем, нестримним як у війні, так і в коханні. Степ, шкідливий для князівської крові, натомість ушляхетнює романтичними поривами козацьку. При цьому інша гілка князівського дерева, «чудова степова квітка», Гелена розцвітає на степових просторах, звільнившись після ув'язнення в Чортовому яру.

Сенкевич досить широко і цілком свідомо використовує романтичну традицію для створення авантюрного простору з його екзотикою та небезпеками, для того, щоб герої пригодницького роману могли пройти дорогою випробувань для перевірки їхньої сміливості, витримки, шляхетності, здатності долати труднощі та біль. Часто романтична традиція (напр., образ романтичної особистості) пародіюється та деміфологізується, що пов'язано з особливою увагою Сенкевича до «сарматсько-барокових» рис XVII століття. І саме використання автором стилізації (чи то романтичної, чи то сарматської, чи типово реалістичної структури нарації — кодів, присутніх у живій літературній свідомості читача)

мало довести правдивість цього образу на різних рівнях сприйняття. Це різноманіття підходів та інтерпретацій «Вогнем і мечем» свідчить про те, що кожне покоління шукає й знаходить свої шляхи до прочитання роману, одне залишається незмінним: змальовані у творі події мають слугувати попередженням, що розпалювання ворожнечі між народами і нерозсудлива політика можуть призвести до серйозних суспільних катаклізмів.

Ростислав Радишевський

Частина перша

Розділ I

Рік 1647 був роком особливим, оскільки багатоманітні знамення в небесах і на землі

погрожували незнаними напастями й небувалькими подіями.

Тодішні хроністи сповіщають, що навесні, виплодившись без ліку з Дикого Поля, сарана пожерла посіви і трави, а це передвіщало татарські набіги. Влітку сталося велике затемнення сонця, а невдовзі й комета запалала в небесах. Над Варшавою являлись у хмарі могила та хрест огненний, з огляду на що призначалося поститись і роздавали милостиню, бо люди тямущі пророкували, що моровиця вразить країну й загине рід людський. До всього ще й зима настала така м'яка, якої і старі не пригадають. У південних воєводствах річки взагалі не скувало кригою, і, щодня живлені снігом, який танув ізранку, вони вийшли з берегів і позаливали заплави. Часто йшли дощі. Степ розмок і зробився великою калюжею, сонце ж у полудні припікало так, що — диво дивнеє! — у воєводстві Брацлавським і на Дикому Полі луки та степ зазеленіли вже на середину грудня. Рої на пасіках билися й гули, а по дворах ревля худоба. Позаяк природний перебіг і зовсім, здавалося, повернув назад, усі на Русі, очікуючи небувальких подій, зверталися тривожними думками та поглядами до Дикого Поля, бо лихо могло прийти найімовірніше звідти.

На Полі ж нічого вартого уваги не відбувалося. Ніяких особливих побоїщ або сутичок,

окрім звичних і повсякчасних, не виникало, а про ці відали хіба що орли, ворони, яструби та польовий звір.

Таким уже воно, це Поле, було. Останні ознаки осілого життя на південь по Дніпру пропадали невдовзі за Чигирином, а по Дністру — відразу за Уманню; далі ж — до самісіньких до лиманів і до моря — тільки степ, наче двома річками облямований. У дніпровському закруті, на Низу, кипіло ще за порогами козацьке життя, та в самому Полі ніхто не жив, хіба що по берегах, немов острови серед моря, подекуди траплялися «паланки». Земля, що хоч і пустувала, належала *de nomine*⁹ Речі Посполитій, і Річ Посполита дозволяла на ній татарам пасти худобу, та як тільки цьому чинили опір козаки, пасовища раз у раз перетворювалися на поле бою.

Скільки в тих краях битв одгриміло, скільки народу полягло — ні полічити, ні запам'ятати. Орли, яструби та ворони — самі про те й знали, а хто віддаля чув лопотіння крил і каркання, хто помічав пташиний грай, що кружляв над одним місцем, той знав, що або трупи, або кістки непоховані тут лежать... На людей у травах полювали, ніби на вовків чи сайгаків. Полював хто

⁹ номінально (лат.).

хотів. Злочинець у дикім степу рятувався від закону, озброєний пастир стеріг стада, лицар шукав пригод, лиха людина — здобичі. Козак — татарина, татарин — козака. Бувало, що й цілі дружини стерегли худобу від безлічі голінних до чужого. Степ, що хоч і пустував, разом з тим був не порожній; тихий, але зловісний; безтурботний, але повний небезпеки; дикий Диким Полем, але ще й дикістю душ.

Часом прокочувалася степом велика війна. Тоді хвилями пливли татарські чамбули, козацькі полки, польські чи волоські корогви; ночами іржання коней вторило вовчому виттю, згуки барабанів і мідних сурем долітали до самого Овидового озера, а то й до моря, а на Чорному Шляху, на Кучманському — тут, можна сказати, повінь людська. Кордон Речі Посполитої стерегли від Кам'янця й до самого аж Дніпра застави та «паланки», так що, коли дороги погрожували наповнитися пришельцями, про це довідувалися по незліченних пташиних згряях, сполоханих чамбулами і звернених на північ. Але татарин — якби він виступив із Чорного Лісу чи перейшов Дністер із волоського боку — з'являвся все-таки в південних воєводствах разом із птахами.

Одначе зими тієї галасливі птахи не поривалися до Речі Посполитої. У степу було навіть тихіше, ніж звичайно. На початок оповіді нашої

сонце вже сідало, й червонуваті промені його осявали округу, пустельну зовсім. По північному краю Дикого Поля, по всьому Омельнику до самого його гирла найзіркіший погляд не вгледів би ні живої душі, ні навіть найменшого поруху в темному, засохлому та пониклому бур'яні. Сонце тепер тільки половиною кола свого виднілося над обрієм. Небо меркло, через що й степ поринав у сутінки. На лівому березі, на невеликім узвишші, скоріше схожим на курган, аніж на пагорб, іще виднілися залишки кам'яної фортеці, поставленої колись Теодориком Бучацьким і зруйнованої потім війнами. Від руїн цих простягалися довгі тіні. Внизу поблискували води Омельника, що широко розливсь і в тому місці звертав до Дніпра. Та світло все дужче згасало й на небі, й на землі. З висоти долинали клики журавлів, які тяглися до моря, й більше ніякий голос безгоміння не порушував.

Ніч лягла на пустелю, а з нею прийшла пора духів. По заставах лицарі, котрі не змикали очей, розповідали тоді один одному, що ночами з'являються в Дикому Полі привиди тих, що загинули або померли без покаяння марною смертю, і кружляють вервечками, в чім не на заваді їм ані хрест, ані храм Господній. Тому, коли шнури, що вказували північ, починали догоряти, на заставах по цих сердегах правили заупокійну. Ще розповідали, буцім такі ж тіні, але вершників,

блукаючи закутнями, заступають дорогу переїжджим, стогнучи та благаючи про знак хреста святого. Бували привиди, що полохали людей виттям. Досвідчене вухо здалеку могло відрізнити їхні завивання від вовчих. Ще бачили цілі воїнства тіней — ці деколи так близько підходили до застав, що вартові сурмили *lagum*.¹⁰ Такі випадки передвіщали зазвичай чималу війну. Зустріч із поодинокую тінню теж не обіцяла нічого доброго, та не завжди годилося передбачати лихе, бо перед подорожніми часом і жива людина поставала і пропадала, як тінь, а тому тільки привидом і могла вважатися.

А позаяк ніч спустилася над Омельником, нічого не було дивного в тім, що зразу — біля покинутої фортеці — постав чи то дух, чи то чоловік. Місяць, що саме виглянув із-за Дніпра, вибілів пустельну місцину, головки реп'яхів і степові далі. Зараз же нижче за течією в степу з'явилися якісь нічні створіння. Перелітні хмарки раз у раз заступали місяць, і образи ці то біліли в темряві, то меркли. Подеколи вони пропадали зовсім і ніби танули в мороку. Наближаючись до вершини, на котрій стояв згаданий вершник, вони

¹⁰ тривогу, сигнал до бою (лат.).

зупинялися раз у раз, тихо, обережно і повільно підкрадалися.

У русі цьому щось застрашувало, зрештою, як і в усьому степу, такому спокійному на вигляд. Вітер іноді завівав із Дніпра, зчиняючи шелест у засохлих реп'яхах, які хилились і тремтіли ніби з переляку. Та ось поглинуті сутінками руїн образи пропали. У блідому сяйві ночі видно було тільки нерухомого на узвишші вершника.

Одначе шелест привернув його увагу. Під'їхавши до самого крутояру, він уважно почав углядатися в степ. Одразу влігся вітер, шелест ущух, і настала тиша мертва.

Зненацька розлігся пронизливий свист. Багато голосів разом і несамовито заволали: «Алла! Алла! Ісусе Христе! Рятуй! Бий!»

Загриміли самопали, червоні спалахи розітнули морок. Кінський тупіт перемішався з брязкотом заліза. Ще якісь вершники поставали в степу ніби з-під землі. Справжня буря здійнялася в цій щойно безмовній і зловісній пустелі. Потім стогони людські почали вторити жахливим криком, і нарешті все стихло. Бій закінчився.

Треба гадати — в Дикому Полі розігравалась одна із звичайних сцен.

Вершники з'їхалися на узвишшія, деякі спішилися, уважно до чогось придивляючись.

Із темряви почувся гучний, владний голос:

— Гей там! Викресати вогню та запалити!

Зараз же посипались іскри, й миттю спалахнув сухий очерет із скіпкою, що їх мандрівець Диким Полем завжди мав при собі.

Не гаючись у землю було встромлено жердину з каганцем, і світло, що падало зверху, різко та яскраво виявило десятка півтора людей, які схилилися над кимось, нерухомо розпростертим.

Це були воїни в червоних придворних строях і вовчих шапках. Один, що сидів на доброму коні, з вигляду командир, сплигнувши на землю, підійшов до лежачого й запитав у когось:

— Ну що, вахмістре? Живий він чи ні?

— Живий, пане намісник, хрипить ось, арканом його придушило.

— Хто такий?

— Не татарин, якесь велике цабе.

— Воно й слава Богу.

Намісник уважно придивився до лежачої людини.

— З виду гетьман, — сказав він.

— І кінь у нього — аргамак рідкісний, такого нема і в хана, — відповів вахмістр. — Та он його тримають!

Поручик глянув, і лице його просвітліло. Рядом двоє жовнірів тримали і справді чудового скакуна, а той, прищулюючи вуха й роздуваючи

ніздрі, тягнув голову й дивився зляканим оком на лежачого хазяїна.

— Авжеж кінь, звичайно, буде наш? — поспішив запитати вахмістр.

— А ти, сучий сину, християнина в степу без коня лишити хочеш?

— Адже ж у бою взятий...

Подальшу розмову було перервано зовсім уже гучним хрипінням придушеного.

— Влити чоловікові горілки в горлянку! — сказав намісник. — Та пояс на ньому розпустити.

— Ми що — тут і заночуємо?

— Тут і заночуємо! Коней розсідлати, вогнище запалити.

Жовніри жваво кинулися виконувати накази. Одні почали приводити до тями й розтирати лежачого, другі вирушили за очеретом, треті розстелили для нічлігу верблюжі та ведмежі шкури.

Намісник, не опікуючись більше придушеним незнайомцем, розстебнув пасок і влігся біля вогнища на бурку. Був він молодий, сухорлявий, чорноволосий і вельми красивий; обличчя мав худе, а ніс — видатний, орлиний. Погляд намісника палав шаленою відвагою та завзяттям, але вираз обличчя при цьому не втрачав статечності. Чималі вуса й давно, як видно, не голена борода зовсім робили його не по літах серйозним.

Тим часом двоє жовнірів заходилися готувати вечерю. Вони прилаштували на вогні заготовлені баранячі четверті, з тороків добули декілька дрохв, підстрелених удень, декілька куріпок та одного сайгака, що його жовнір тут же взявся облуплювати. Вогнище горіло, відкидаючи в степ величезне червоне коло. Придушений почав поволі приходити до тями.

Якийсь час водив він налитими кров'ю очима по незнайомцях, а потім спробував підвестися. Жовнір, який перед цим розмовляв із намісником, допоміг підвестися лежачому, підхопивши обіруч його попід пахви; інший упхав йому в руки обушок, на який незнайомиць важко обіперся. Лице його з напруженими жилами лишалося багряним. Нарешті здавленим голосом він прохрипів перше слово:

— Води!

Йому дали горілки, яку він пив і пив, і, як видно, не без користі, позаяк, одірвавшись нарешті від фляги, запитав уже більш розбірливо:

— У кого це я?

Намісник підвівся й підійшов до нього.

— У тих, хто вашу милість спасінням обдарували.

— Значить, не ви накинули аркан?

— Наша справа, вельмишановний пане, шабля, не аркан. Ганьбите добрих жовнірів підозрою. А піймали вас якісь лихі люди, татарами

перевдягнені. На них, якщо цікаво, можете подивитись; он вони, мов барани порізані, лежать.

І намісник указав рукою на темні тіла, що валялися під узгір'ям.

Незнайомий на це сказав:

— Коли так — дозвольте ж мені віддихатися.

Йому підклали повстяну кульбаку, влаштувавшись на якій, він поринув у мовчання.

Це був чоловік у розквіті літ, середнього зросту, в плечах широкий, майже велетенської статури, з дивовижними рисами обличчя. Голову він мав здоровенну, шкіру прив'ялу, дуже засмаглу, очі чорні та, ніби в татарина, злегка розкосі; вузький рот його облямовували тонкі вуса, що розходилися по краях широкими китицями. На міцному лиці були написані відвага й зарозумілість. Тут поєднувалося щось привабливе й водночас огидне: гетьманська гідність мішма з татарською лукавістю, доброзичливість і злість.

Відсидівшись скількись часу, він підвівся і, не подякувавши, зовсім несподівано пішов дивитися на вбитих.

— Мужлай! — буркнув намісник.

Незнайомець тим часом уважно вглядався в обличчя кожному, хитав головою, ніби зрозумівши щось, а потім поволі попрямував до намісника, мацнувши себе по боках і машинально шукаючи пояс, за який хотів, як видно, закласти руку.

Не сподобалася наміснику така поважність у людині, щойно вийнятій із петлі, тому він уїдливо мовив:

— Можна подумати, що ви, ваша милість, знайомих шукаєте серед цих злодюг або заупокійну по них правите.

Незнайомий серйозно відповів:

— І не помиляєтеся ви, добродію, і помиляєтеся, тому що шукав я знайомих, одначе, називаючи їх татарами, помиляєтеся, бо це слуги одного шляхтича, мого сусіда.

— Не з одного, видно, колодязя берете воду ви з тим сусідом.

Дивна якась посмішка ковзула по тонких губах незнайомого.

— І в цьому ви, добродію, помиляєтеся, — пробурмотів він крізь зуби.

За мить додав голосніше:

— Одначе даруйте мені ваша милість, що я належної не висловив удячності за *auxilium*¹¹ і успішний порятунок, які мене від такої несподіваної смерті вберегли. Мужність ваша покрила необачність того, хто від людей своїх одтрутився; та вдячність моя від самовідданості твоєї не менша.

¹¹ допомога (лат.).

Мовивши це, він простяг руку намісникові.

Одначе самовпевнений молодик навіть не поворухнувся і своєї простягати не поспішав. Зате сказав:

— Не зайво б спершу дізнатися, чи зі шляхтичем маю честь, бо хоча й не сумніваюся в тому, та все ж анонімні подяки вважаю недоречними.

— Бачу я у вас, добродію, істинно лицарські манери, і вважаєте ви справедливо. Слова мої, та й подяки теж, годилося б мені упередити іменем своїм. Що ж! Перед вами Зиновій Абданк, герба Абданк із малим хрестом, шляхтич Київського воєводства, осідлий і полковник козацької корогви князя Домініка Заславського теж.

— Ян Скшетуський, намісник панцирної корогви ясновельможного князя Яреми Вишневецького.

— Під славною рукою, добродію, служите. Прийміть же тепер удячність мою і руку.

Намісник більше не вагався. Панцирне товариство хоч і поглядало звисока на жовнірів інших корогов, одначе зараз пан Скшетуський перебував у степу, в Дикому Полі, де таким подробицям надавалося куди меншого значення. До того ж він мав справу з полковником, у чому відразу ж на власні очі переконався, бо жовніри, повертаючи Абданку пояс і шаблю, що заважали їм

приводити незнайомого до тями, подали йому й коротку булаву з кістяним руків'ям і яблуком із слизького рогу — звичайну регалію козацьких полковників. Та й одяг на його милості Зиновію Абданку був пишним, а зугарна мова виявляла гостроту розуму та обізнаність у тонкощах світської поведенції.

Отож пан Скшетуський запросив його повечеряти, позаяк од вогнища, дражнячи нюх і смак, потягнувся вже запах печені. Жовнір вийняв м'ясо із вогню й подав на олов'яному блюді. Заходилися їсти, а коли принесено було добрячий міх молдаванського вина, зшитий із цапиної шкіри, зав'язалася й ненудна розмова.

— За наше швидке та благополучне повернення! — виголосив пан Скшетуський.

— Ви, добродію, повертаєтесь? Відкіля ж, дозвольте поцікавитися? — запитав Абданк.

— Здалеку. Із самого Криму.

— Що ж ви там робили? Викуп возили?

— Ні, пане полковник. До самого хана їздив.

Абданк із цікавістю насторожився.

— Одначе ж у приємній компанії побували! Із чим же ви до хана їздили?

— Із листом ясновельможного князя Яреми.

— Так ви і в послах були! Про що ж його милість князь зволив писати ханові?

Намісник глипнув на співбесідника.

— Пане полковник, — сказав він, — ви дивились у вічі татям, які вас заарканили, і це ваша справа; але про що князь писав ханові, це справа не ваша і не моя, а їх обох.

— Я був здивувався, — хитро зазначив Абданк, — що його милість князь такого молодого чоловіка послом до хана відрядив, але, почувши вашу, добродію, відповідь, не дивуюся більше, бо хоча й молоді ви літами, та досвідченістю й розумом зрілі.

Намісник незворушно вислухав утішні слова, крутнув хіба що молодого вуса й запитав:

— А скажіть-но мені, ваша милість, що поробляєте ви біля Омельника та звідкіля тут узялися, ще й до того сам один?

— А я не сам один, я людей на шляху лишив, і їду я в Кодак до пана Гродзицького, командувача тамтешнього гарнізону, до якого мене його милість великий гетьман послав із листами.

— Чому ж ви не попливли на байдаках?

— Таким був наказ, од якого відступати мені негоже.

— Дивно, і вельми, що його милість гетьман так розпорядився, адже в степу ви вскочили в таку халепу; їдучи ж водою, запевне б уникнули її.

— Степи, добродію мій, тепер спокійні, я їх знаю добре, а притичина — це злоба людська та *invidia*.¹²

— Кому ж ви так не до душі?

— Довго розповідати. Бачите, пане намісник, сусід підлий у мене; він і маєток мій знищив, і дідизну загарбати хоче, і сина мого побив. А тепер, як ви самі бачили, замірявся мене вбити.

— Та хіба ж ви, ваша милість, не при шаблі?

Важке лице Абданка на мить спалахнуло ненавистю, очі люто загорілись, і він відповів поволі, неквапно і чітко:

— При шаблі. І хай відцурається від мене Господь, якщо віднині я ліпшої управи на ворогів моїх шукатиму.

Намісник хотів був сказати щось, але раптом із степу донісся кінський тупіт, вірніше, поквалливе жвакання копит по розмоклій траві.

Зразу ж і слуга намісника, виставлений вартовим, прибіг повідомити, що на підході якісь люди.

— Це, напевно, мої, — сказав Абданк. — Я їх зразу за Тясмином залишив і, ніяк не вбачаючи засідки, домовився чекати їх тут.

¹² заздрість (лат.).

Не минуло хвилини — і натовп вершників оточив півколом узвишшя. Вогнище вирвало з темряви голови коней, які роздували ніздрі та форкали від втоми, а над ними — насторожені лиця вершників. Прикриваючи долонями очі від сліпучого яскравого світла, вони швидко озирали всіх, хто був у сусідстві з вогнищем.

— Гей, люди! Хто ви? — запитав Абданк.

— Раби Божі! — відповіли голоси з темряви.

— Вони! Мої молодці! — підтвердив наміснику Абданк. — Нумо сюди!

Декілька вершників спішилися і підійшли до вогнища.

— А ми поспішали, поспішали, батьку. Що з тобою?

— У засідку потрапив. Хведько, юда, знав місце і чатував тут зі своїми. Загодя виїхав. Аркан на мене накинули!

— Хай Бог боронить! А що ж це за ляшки тут із тобою?

Кажучи це, вони недобро поглядали на Скшетуського та його супутників.

— Це друзяки чесні, — сказав Абданк. — Слава Богу, цілий я та неушкоджений. Зараз далі поїдемо.

— Слава Богу! Ми готові.

Ті, що під'їхали, почали гріти над вогнем руки, бо ніч стояла хоч і ясна, зате холодна. Було їх

душ сорок, причому всі люди високі на зріст і добре озброєні. Вони зовсім не скидалися на реєстрових козаків, що вельми спантеличило пана Скшетуського, особливо ще й тому, що під'їхали вони в такій чималій кількості. Все це здалося наміснику дуже підозрілим. Якби великий гетьман послав його милість Абданка в Кодак, він би, по-перше, надав йому конвой із реєстрових, а по-друге, навіщо б велів іти до Чигиринна степом, а не водою? Адже переправи через усі річки, що течуть по Дикому Полю до Дніпра, могли тільки зтягти поїздку. Схоже було, що його милість Абданк якраз Кодак і хотів обминути.

Та й сама особа Абданка вельми завдавала клопоту молодому наміснику. Він одразу ж завважив, що козаки, які зі своїми полковниками поводитися без зайвих церемоній, цього оточили увагою надзвичайною, ніби якого гетьмана. Видно, був він лицарем щонайпершим, а це ще більше дивувало пана Скшетуського, бо, знаючи Україну по той і по цей бік Дніпра, ні про якого такого знаменитого Абданка він не чув. А тим часом ув обличчі мужа сього було явно щось надзвичайне — якась прихована сила, котрою, ніби полум'я жаром, дихав увесь його образ; якась залізна воля, що свідчила: чоловік цей ні перед чим і ні перед ким не відступить. Такою ж волею сповнений був і образ князя Яреми Вишневецького, але те, що у князя

було природженою натури ознакою, властивою високому походженню й положенню, у мужі невідомого імені, що загубився у степовій глушині, могло спантеличити.

Пан Скшетуський міцно замислився. То йому спадало на думку, що незнайомого, можливо, якийсь іменитий вигнанець, який переховувався від вироку в Дикому Полі; то — перед ним ватажок розбійної зграї. Останнє, одначе, було неправдоподібним. І одяг, і мова цього чоловіка свідчили прямо протилежне. Тому намісник, лишаючись увесь час насторожі, не знав, що й гадати, а тим часом Абданк уже й коня собі подати звелів.

— Пане намісник, — сказав він, — нам пора. Дозвольте ж іще раз подякувати вам за порятунок, і дай мені Боже відплатити вам такою ж послугою!

— Не знав я, кого рятував, тому й на подяку не заслуговую.

— Скромність це у вас промовляє, яка відвазі вашій не поступається. Прийміть же від мене сей перстень.

Намісник, змірявши Абданка поглядом, поморщився і відступив на крок, а той, із батьківською просто-таки урочистістю в манерах і в голосі, продовжував:

— Погляньте-но. Не коштовністю цього персня, але іншими його достоїнствами обдаровую

я вас. Ще замолоду, перебуваючи в бусурманській неволі, отримав я його від Богомольця, котрий зі Святої Землі повертався. В камінчику оному міститься прах Гробу Господнього. Від подарунка такого відмовлятися не годиться, хоча б навіть він із ославлених рук сподіявся. Ви, добродію, чоловік молодий і жовнір, а якщо вже й старість, могилі близька, не відає, що з нею перед кончиною статися може, що ж тоді говорити про молодощі? Маючи попереду вік довгий, їм із куди більшими злигоднями судилося зіткнутись! Перстень же сей убереже вас од лиха і охоронить, коли надійде година судна, а мушу я вам сказати, що година ця гряде в Дике Поле.

Настало мовчання; чутно було тільки попихування вогнища та кінське форкання.

Із далеких очеретів долинуло тоскне вовче виття. Раптом Абданк сказав наче сам собі:

— Година судна гряде в Дике Поле, а коли нагряне, задивиться весь світ Божий...

Намісник, збентежений словами дивного мужа, машинально взяв перстень.

Абданк же спрямував погляд у степову темну далину, потім не кваплячись обернувся і сів на коня. Молодці чекали його під горою.

— В дорогу! В дорогу!.. Бувай здоровий, друже-жовніре! — сказав він намісникові. — Часи тепер такі, що брат братові не довіряє, через те ти й

не знаєш, кого врятував; отож я імені свого тобі й не сказав.

— Ваша милість не Абданк, значить?

— Це мій герб...

— А ім'я?

— Богдан Зиновій Хмельницький.

Сказавши це, він з'їхав по схилу. За ним рушили й молодці.

Невдовзі сховала їх темрява й ніч. І лиш коли віддалилися вони щось на півверсти, вітер приніс до вогнища слова козацької пісні:

*Ой визволи, Боже, нас усіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурманської —
На яснії зорі,
На тихії води,
У край веселий,
У мир хрещений. —*

*Вислухай, Боже, у просьбах наших,
У нещасних молитвах,
Нас, бідних невольників.*

Голоси помалу стихали, а потім злилися з вітерцем, який шелестів ув очеретах.

Розділ II

Прибувши наступного ранку до Чигирина, пан Скшетуський став на постій у домі князя Яреми, де мав доста часу дати людям і коням відпочити й віддихатися після тривалої з Криму подорожі, котру через високу та надзвичайно швидкої течії дніпровську воду довелось здійснити по суші, позаяк жоден байдак не міг тієї зими проплисти вгору по Дніпру. Сам Скшетуський спершу теж трохи відпочив, а потім вирушив до пана Зацвілиховського, колишнього комісара Речі Посполитої, старого жовніра, котрий, не служачи у князя, був, одначе, князевим повірником і другом. Намісник мав намір розізнати, чи не надходило з Лубен яких розпоряджень. Проте князь ніяких особливих розпоряджень не залишав, а просто звелів Скшетуському, на випадок, якщо ханська відповідь буде схвальною, не поспішати, щоб людям і коням без потреби не втомлюватися. До хана ж у князя справа була ось яка: він просив покарати кількох татарських мурз, які свавільно вчинили набіги на його задніпровську державу, що їм, до речі, він і сам добряче нам'яв боки. Хан, як і очікувалося, відповів схвально — пообіцяв прислати у квітні особливого посла, покарати ослушників, а маючи надію заслужити собі прихильність такого уславленого войовника, послав

йому зі Скшетуським чистокровного коня й соболий шлик. Пан Скшетуський, завершивши з чималим почтом посольство, що саме по собі слугувало доказом великого від князя фавору, дуже зрадив, що йому дозволяється в Чигирині пожити і що з поверненням не кваплять. Зате старий Зацвілиховський був куди як стурбований подіями, що відбувалися з певного часу в місті. Обидва вирушили до Допула, волоха, котрий тримав у місті корчму та винарню, і там, хоча пора була ще рання, застали без ліку шляхти, тому що день був базарний, та до того ж на день цей припадав скотопрогінний привал, бо худобу до табору коронного війська проганяли через Чигирин; отож і люду наїхало чимало. Шляхта, як завжди, збиралася на базарному майдані в так званому Дзвонецькому Куті у Допула. Були тут і орендарі Конецпольських, і чигиринські чиновники, і довколишні землевласники, що сиділи на привілеях; була шляхта осіла, ні від кого не залежна; ще — службовці економій, дехто з козацької верхівки і, зрештою, всіляка шляхетська дрібнота, що годувалась або на чужих хлібах, або по своїх хуторах.

Усі вони тіснилися по лавах, які стояли обабіч довгих дубових столів, і голосно розмовляли, та все про надзвичайну подію — втечу Хмельницького, що розбухрала місто. Скшетуський із

Зацвілиховським сіли сам на сам у куточку, і намісник почав розпитувати, що за птиця така цей Хмельницький, про якого стільки розмов.

— Невже, добродію, не знаєте? — здивувався старий жовнір. — Це писар Запорізького Війська, суботівський пан і... — додав тихо, — мій кум. Ми з ним давно знаємось і в багатьох баталіях побували, в яких він себе добряче показав, особливо під Цецорою. Жовніра, такого в ратній справі досвідченого, в усій Речі Посполитій, мабуть, не знайдеш. Уголос цього зараз не скажи, та це гетьманська голова — чоловік великої хватки і великого розуму; козацтво до нього дужче, ніж до кошових і отаманів, прислухається. Він чоловік не без добрих якостей, одначе зарозумілий, непогамовний і, коли ненависть ним опанує, страшним зробитися може.

— Чому ж він із Чигирина втік?

— Гризлися вони зі старостою Чаплинським, але це пусте! Як водиться, шляхтич шляхтича зі світу зживав. Не він перший, не його першого. Ще подекуюють, що він зі старостиною тягався; староста в нього коханку відбив і з нею одружився, а він потім знову баламутив її. І таке дуже навіть може бути; справа звичайна... молодичка бідова. Та це тільки так здається, за цим щось важливіше криється. Тут, добродію, справа стоїть ось як: у Черкасах живе полковник козацький, старий

Барабаш, друг нам. У нього зберігалися привілеї та якісь королівські рескрипти, в яких козаків нібито чинити опір шляхті схиляли. Та позаяк старий — людина розумна й досвідчена, паперам він ходу не давав і обнародувати не поспішав. І ось Хмельницький, Барабаша сюди, в чигиринський дім свій, запросивши, послав людей на його хутір, аби сказані грамоти з привілеями у дружини його захопили, а потім з указами цими втік. Подумати страшно, що ними смута яка, на кшталт остряниціної, скористатися може, бо, *pereto*¹³ — чоловік він страшний, а щез невідомо куди.

Скшетуський здивовано промовив:

— Ну й лис! Навколо пальця мене обвів. Назвався козацьким полковником князя Домініка Заславського. Я ж його нинішньої ночі, в степу зустрівши, з петлі визволив!

Зацвілиховський навіть за голову схопився.

— Господи, що ви говорите, добродію? Такого бути не може!

— Ще й як може, позаяк було. Він назвався полковником князя Домініка Заславського і сказав, що в Кодак до пана Гродзіцького від великого гетьмана посланий. Щоправда, я цьому не дуже-то й повірив, тому що не водою він ішов, а степом.

¹³ повторюю (лат.).

— Сей чоловік хитрий, мов Улісс! Та де ж ви його здибали, добродію?

— Біля Омельника, на правому березі Дніпра. Мабуть, він на Січ їхав.

— А Кодак хотів оминути. Тепер *intelligo*.¹⁴ Людей багато було при ньому?

— Душ сорок. Та тільки вони пізно під'їхали. Коли б не мої, старостина челядь його б задушила.

— Стривайте, добродію, стривайте. Це справа важлива. Старостина челядь, кажете?

— Авжеж. За його словами.

— Звідкіля ж той знав, де шукати, коли в місті всі голову ламають, куди Хмельницький дівся?

— Цього я не скажу. А може, він збрехав, виставивши звичайних душогубів слугами старости, щоб цим іще більше образи свої підкреслити?

— Такого бути не може. Одначе справа вельми дивна. А чи відомо вам, добродію, що є гетьманські укази — Хмельницького ловити й *in fundo*¹⁵ затримувати?

Намісник не встиг одповісти, бо в цю мить, учинивши страшенний шум, увійшов якийсь

¹⁴ розумію (лат.).

¹⁵ на місці (лат.).

шляхтич. Гримнувши дверима і раз, і вдруге, він пихато оглядів присутніх і закричав:

— Усім привіт, вельмишановне панство!

Був цей шляхтич літ сорока, на зріст невисокий, із виразом обличчя запальним, чому дуже сприяли неспокійні й, ніби сливи, очі, що сиділи під лобом. Прибулий був, як видно, непосидючим, буйним і скорим до гніву.

— Усім привіт, вельмишановне панство! — відразу не отримавши відповіді, повторив шляхтич іще голосніше й різкіше.

— Привіт, привіт! — відгукнулися декілька голосів.

Це і був Чаплинський, чигиринський підстароста, довірений слуга молодого пана хорунжого Конєцпольського.

У Чигирині підстаросту не любили, позаяк він був щонайпершим забіякою, бешкетником і інтриганом; але, знаючи про прихильність до нього можновладців, дехто з чоловіком цим знався.

Одного тільки Зацвілиховського, як, зрештою, й усі інші, він поважав з огляду на чесноти, розважливість і хоробрість останнього. Заздрівши старого, він одразу ж підійшов і, вельми пихато вклонившись Скшетуському, всівся зі своєю коновкою меду поряд із ними.

— Вельмишановний старосто, — запитав Зацвілиховський, — чи не чути чого про Хмельницького?

— Висить, вельмишановний пане хорунжий, щоб я не був Чаплинським! А якщо досі не висить, то висітиме неодмінно. Тепер, коли є гетьманські укази, дай мені тільки запопасти його в руки!

Кажучи це, він так грюкнув по столу, що із кухлів вихлюпнулося налите.

— Не переводьте, добродію, вина! — сказав Скшетуський.

Зацвілиховський перебив намісника:

— А чи дістанете ви його? Адже він утік, а куди, нікому невідомо.

— Нікому невідомо? Мені відомо, щоб я не був Чаплинським! Ви, пане хорунжий, либонь знаєте Хведька. Так цей Хведько і йому служить, і мені. А Хмелю він буде юдою. Та що там багато паякати! Почав Хведько знатися з молодцями Хмельницького. Чоловічок пронозуватий! Усе про нього довідався! Взявся він приправити мені Хмельницького живим або мертвим і виїхав у степ загодя, знаючи, де його дождатися!.. От вражий син!

Сказавши це, він знову грюкнув кулаком по столу.

— Не переводьте, добродію, вина! — натискаючи на кожне слово, повторив пан

Скшетуський, що з першого погляду відчув підсвідому антипатію до підстарости.

Шляхтич почервонів, блиснув вибалушеними своїми очима, вважаючи, що йому дають привід, і з викликом утупив погляд у Скшетуського, однак, побачивши мундир Вишневецьких, схаменувся, бо, хоча в хорунжого Конєцпольського на ту пору була з князем пря, Чигирин усе-таки був неподалік од Лубен, і ображати князевих людей було небезпечно. До того ж князь і людей добирав таких, задиратися з якими годилося подумавши.

— Значить, Хведько взявся Хмельницького вам приправити? — знову почав допитуватися Зацвілиховський.

— Саме так. І приправить, щоб я не був Чаплинським.

— А я вашій милості можу сказати: не приправить. Хмельницький пастки уникнув і на Січ подався, об чім іще сьогодні слід повідомити краківського нашого пана. Із Хмельницьким краще не жартувати. Коротше кажучи, і розумом він гостріший, і рука в нього поважча, та й удачі в нього побільше, ніж у вашої, добродію, милості, бо дуже ви в раж входите. Хмельницький, повторюю, відбув у безпеці, а коли не вірите, тоді цей кавалер підтвердить, який його в степу вчора бачив і, з цілим та неушкодженим, із ним роз'їхався.

— Не може такого бути! Не може бути! — заверещав, смикаючи себе за чуба, Чаплинський.

— Більше того, — продовжував Зацвілиховський, — кавалер, тут присутній, сам же його і врятував, а слуг вашої милості перебив, у чому, незважаючи на гетьманські укази, не винуватий, тому що із Криму з посольством повертається і про укази не знав; бачачи ж людину, грабіжниками, як він вирішив, у степу кривджену, поспішив їй на допомогу. Про сказаний порятунок Хмельницького заздалегідь, добродію, попереджаю, позаяк він із запоріжцями неодмінно вас у вашій економії провідає, і треба гадати, що ви цьому не зрадієте. Занадто вже ви з ним гиркалися. Тьху, чорти б вас побрали!

Зацвілиховський теж не любив Чаплинського.

Чаплинський підхопився і від люті слова не міг вимовити. Лице його зовсім почервоніло, а очі ще дужче витріщилися. Стоячи в такому вигляді перед Скшетуським, він почав безладно викрикувати:

— Тобто як? Ви... незважаючи на гетьманські розпорядження!.. Я вам, добродію... Я вам, добродію...

А Скшетуський навіть з лави не підвівся; обіпершись на лікоть, він, як сокіл на прив'язаного горобця, дивився на Чаплинського, що наскакував на нього, і нарешті запитав:

— Чого ви, добродію, до мене причепилися, ніби реп'ях до собачого хвоста?

— Та я вас до відповідальності... Не слухаєтесь указу... Я вашу милість козаками!..

Підстароста так кричав, що галас у винарні дещо стих. Люди почали обертатися до Чаплинського. Він завжди шукав сварки, така вже це була натура, і з кожним зустрічним скандалив; але зараз усіх подивувало, що розійшовся він при Зацвілиховському, котрого тільки й боявся, а загризся з жовніром, одягненим у строї Вишневецьких.

— Втихомиртеся, добродію, — сказав старий хорунжий. — Сей кавалер прийшов зі мною.

— Я вас... те... тебе до суду... в колодки!.. — продовжував репетувати Чаплинський, не звертаючи ні на що і ні на кого уваги.

Тут уже і пан Скшетуський теж підвівся на весь свій зріст, одначе шаблі, що звисала з пояса на двох перев'язях, із піхов не витягнув, а, підхопивши її посередині, підняв таким чином, що руків'я з маленьким хрестиком під'їхало до носа Чаплинського.

— А понюхайте-но це, добродію, — холодно промовив він.

— Бий, хто в Бога вірує!.. Люди!.. — крикнув Чаплинський, хапаючись за ефес.

Але своєї шаблі вихопити не встиг. Пан Скшетуський, повернувши його на місці, однією рукою схопив за комір, другою — нижче спини за шаровари, підняв у повітря і, хоча той рвався, наче дзига, із рук, пішов із ним поміж лавами до дверей, виголошуючи:

— Панове-браття, дорогу рогоносцеві! Заколе ж бо!

Сказавши це, він дістався дверей, ударив у них Чаплинським, розчинив їх таким же способом і викинув підстаросту геть.

Потім спокійно повернувся й сів на своє місце поряд із Зацвілиховським.

У винарні вмить зробилося тихо. Сила, котру щойно продемонстрував Скшетуський, справила на всю шляхту величезне враження. За хвилину все навколо двигтіло від реготу.

— Vivant¹⁶ вишневичани! — кричали одні.

— Зомлів, зомлів і в крові весь! — вигукували інші, що виглядали на вулицю, бажаючи знати, що зробить Чаплинський. — Слуги його піднімають!

Лише деякі, ті, хто вважався прибічниками підстарости, мовчали і, не відважившись заступитися за нього, похмуро поглядали на намісника.

¹⁶ Хай живуть (лат.).

— Тільки і скажеш, що жене в п'яту цей гончак! — промовив Зацвілиховський.

— Та який там гончак? Дворняга! — вигукнув, наближаючись, опасистий шляхтич із більмом на оці, що мав на лобі дірку завбільшки з таляр, у якій посвічувала гола кістка. — Дворняга він, не гончак! Дозвольте, добродію, — продовжував шляхтич, звертаючись до Скшетуського, — бути до ваших послуг. Ім'я моє — Ян Заглоба. Герб — Вчолі, в чому будь-хто легко може переконатися хоч би по цій дірці, що її в чолі моему розбійна куля пробила, коли я в Святу Землю за гріхи молодості за обітницею ходив.

— Майте совість, ваша милість! — сказав Зацвілиховський. — Ви ж розповідали, що вам її в Радомі квартою пробили.

— Бог мені свідок, розбійна куля! В Радомі інша історія трапилась.

— Давали ви, ваша милість, обітницю сходити у Святу Землю... може, й так, але що вас там не було — це напевно.

— Так! Не було! Бо в Галаті вже страждань мученицьких зазнав! Хай я не шляхтичем, хай псом шолудивим буду, коли брешу!

— Воно й брешете, й брешете.

— Останнім негідником будучи, віддаю себе в руки ваші, пане намісник.

Тут інші теж почали підходити знайомитись із паном Скшетуським і почуття йому свої висловлювати. Мало хто любив Чаплинського, і всі були задоволені, що тому така конфузія приключилася. Зараз, не розмисливши й не подивувавшись, неможливо повірити, що і вся навколишня чигиринська шляхта, і ті, що дрібніші — володарі слобід, наймачі економій, — чого там! — навіть люди Конецпольських, — усі, як воно по сусідству буває, знаючи про чвари Чаплинського з Хмельницьким, були на боці останнього, бо Хмельницький мав славу знаменитого воїна, чималі заслуги в різних баталіях здобувши. Відомо було також, що сам король підтримував із ним стосунки й високо цінував його думку. Те, що сталося, сприймали як звичайну сварку шляхтича зі шляхтичем, а такі сварки лічилися тисячами, й особливо в землях руських. Цього разу, як завжди, стали на бік того, хто вмів завоювати собі більше симпатій, не загадуючи, які з цього можуть впливати страшні наслідки. Лише значно пізніше серця запалали ненавистю до Хмельницького; причому однаково серця шляхти й духовенства обох обрядів.

І так усі підходили до Скшетуського з квартами, кажучи: «Пий же, пане-брате! Випий і зі мною! Хай живуть вишневичани! Такий молодий, а

вже в поручиках у князя. Vivat¹⁷ князь Ярема, всім гетьманам гетьман! Куди завгодно підемо з князем Яремою! На турків і татар! У Стамбул! Хай живе милостиво правлячий нами Владислав Четвертий!» Голосніше за всіх кричав пан Заглоба, готовий навіть сам один перепити й перекричати цілий регімент.

— Вельмишановні панове! — волав він, так що шибки у вікнах бряжчали. — Я ж бо на його милість султана подав у суд за насильство, до котрого він допустив статися зі мною в Галаті.

— Не верзїть ви, ваша милість, дурниць, язик пожалїйте!

— Тобто як, вельмишановні панове? Quatuor articuli iudicii castrensis: stuprum, incendium, latrocinium et vis armata alienis aedibus illata.¹⁸ А хїба ж не було це vis armata?¹⁹

— Справжній глухар ви, добродію.

— А я і до трибуналу його!

— Втихомиртесь, ваша ми...

¹⁷ Хай живе (лат.).

¹⁸ Чотири статті польового суду: згвалтування, підпал, розбїй і напад збройною силою на чужий дїм (лат.).

¹⁹ збройною силою (лат.).

— І кондемпнату отримаю, і негідником його оголошу; ось тобі й війна, тільки вже із засудженим на безчестя.

— Здоров'я ваших милостей!

Деякі, одначе, сміялись, а з ними й пан Скшетуський — йому вже трохи вдарило в голову; шляхтич же й насправді, наче глухар, який власним голосом упивається, не змовкаючи, кльочив далі. На щастя, тиради його було перервано іншим шляхтичем, який, наблизившись, смикнув балакуна за рукав і сказав із співучою литовською вимовою:

— Так познайомте ж, добродію щирий Заглобо, й мене з паном намісником... Познайомте ж!

— Обов'язково! Неодмінно! Дозвольте, ваша милість наміснику, — це пан Збийнабійка.

— Підбийп'ятка, — виправив шляхтич.

— Один біс! Герба Зірвиштанець.

— Зірвиглавець, — виправив шляхтич.

— Один біс! Із Песикишок.

— Із Мишікишок, — виправив шляхтич.

— Один біс. Nescio,²⁰ чому я віддав би перевагу. Мишачі кишки чи псині. Але жити — це вже точно! — ні в яких не бажаю, бо і відсидітися там важкувато, і покидати їх конфузно. Ваша

²⁰ Не знаю (лат.).

милість! — продовжував він пояснювати Скшетуському, вказуючи на литвина, — ось уже тиждень п'ю я на гроші цього шляхтича, в якого меч за поясом такий же ваговитий, як і гаман, а гаман такий же ваговитий, як і розум, але якщо напував мене коли-небудь більший дивак, нехай буду я таким же бовдуром, як той, хто за мене платить.

— Ну, об'їхав його! — сміючись, кричала шляхта.

Одначе литвин не сердився, він тільки відмахувався, тихо усміхався і повторював:

— От, годі вже вам, ваша милість... слухати гидко!

Скшетуський із цікавістю приглядався до нового знайомця, що насправді заслуговував називатися диваком. Це був чоловік зросту такого високого, що головою майже торкався стелі; небувала ж худорба робила його і зовсім довготелесим. Хоча весь він був шкіра та кістки, широкі плечі та жилага шия свідчили про надзвичайну силу. Навдивовижу запалий живіт наводив на думку, що людина ця приїхала з голодного краю, одначе вдягнений він був добряче — в сіру свебодзинського сукна куртку з вузькими рукавами, що добре сиділа на ньому, а взутий у високі шведські чоботи, що починали на Литві входити в ужиток. Широкий і туго набитий лосячий

пояс, не маючи на чому триматися, сповзав на самі кульші, а до пояса був прив'язаний крижацький меч, такий довгий, що мужу тому височенному майже до пахв діставав.

Але злякайся хто меча, той би зразу заспокоївся, поглянувши на лице його власника. Воно, як і весь образ цієї людини, відзначаючись худорбою, прикрашалось двома обвислими бровами і парою так само обвислих лляного кольору вусищ; одначе при цьому було таким відкритим, таким щирим, наче лице дитини. Згадана обвислість вусів і брів надавала литвинові вигляду одночасно стурбованого і кумедного. Він здавався людиною, що нею всі потурають, але Скшетуському сподобався з першого погляду за цю саму відкритість лица і ладну вояцьку екіпіровку.

— Пане намісник, — сказав худючий шляхтич, — значить, ваша милість від пана князя Вишневецького?

— Точно.

Литвин побожно склав руки і звів очі догори.

— Ах, що за войовник це великий! Що за лицар! Що за вождь!

— Дай Боже Речі Посполитій таких побільше.

— Істинно, істинно! А чи не можна під його знамена?

— Він вашій милості радий буде.

Тут у розмову вступив Заглоба:

— І матиме князь два рожни для кухні: один із цього добродія, другий із його меча; а може, найме вашу милість заплічних справ майстром або поведить на вашій милості розбійників вішати. Ні! Скоріше за все він сукно мундирне буде вами міряти! Тьху! Ну як вам, добродію, не соромно, як людині й католику, ходити довгим, наче *serpens*²¹ або бусурманська піка!

— Слухати гидко, — терпляче сказав литвин.

— Як же, добродію, величати вас? — запитав Скшетуський. — Коли ви відрекомендувалися, пан Заглоба так вашу милість під'їдав, що я, перепрошую, нічого не міг розібрати.

— Підбийп'ятка.

— Збийнабійка.

— Зірвіглавець із Мишікишок.

— Сміх та й годі! Хоча він мені й вино ставить, але якщо це не язичницькі імена, значить, я найостанніший дурень.

— Давно ваша милість із Литви?

— Ось уже два тижні, як я в Чигирині. А дізнавшись від пана Зацвілиховського, що ви, добродію, тут проїздити будете, дожидаюся, щоб із вашою протекцією князеві прохання своє подати.

²¹ змія (лат.).

— Але скажіть, ваша милість, тому що дуже вже мені цікаво, навіщо ви цей меч катівський під пахвою носите?

— Не катівський він, пане намісник, а крижацький; а ношу його — бо трофей і родова реліквія. Ще під Хойниками слугував він руці литовській — ось і ношу.

— Одначе махина неабияка і важезна, мабуть. Хіба що обіруч?

— Можна і обіруч, а можна й однією.

— Дозволь глянути!

Литвин вийняв меч і подав Скшетуському, однак у того зразу ж повисла від ваги рука. Ні приготуватися, ні змахнути вільно. Двома ще так-сяк, але теж виявилось важкувато. Через це пан Скшетуський дещо знітивсь і звернувся до присутніх:

— Ну, вельмишановні добродії! Хто перехреститься?

— Ми вже пробували, — відповіли декілька голосів. — Лише панові Зацвілиховському в підйом, але і він не перехреститься.

— А самі ви, ваша милість? — запитав пан Скшетуський, повернувшись до литвина.

Шляхтич, ніби тростинку, підняв меча і разів із п'ятнадцять змахнув ним із дивовижною легкістю, аж у корчмі повітря захурчало й вітер ввійнув по обличчях.

— Помагай вам Бог! — вигукнув Скшетуський. — Неодмінно отримаєте службу у князя!

— Бог свідок, що я прагну її, а меч мій на ній не заіржавіє.

— Зате мозок остаточно, — сказав пан Заглоба. — Бо не вмієте, добродію, так само і ним орудувати.

Зацвілиховський підвівся, і вони з намісником зібралися було йти, як раптом зайшов білий, мов голуб, чоловік і, побачивши Зацвілиховського, мовив:

— Вельмишановний пане хорунжий, а в мене саме до вас діло!

Це і був Барабаш, черкаський полковник.

— Ходімо тоді на мою квартиру, — відповів Зацвілиховський. — Тут уже такий галас, що жодного слова не розбереш.

Обидва вийшли, а з ними й пан Скшетуський. Зразу ж за порогом Барабаш запитав:

— Є відомості про Хмельницького?

— Є. Втік на Січ. Цей офіцер бачив його вчора у степу.

— Значить, не водою подався? А я гінця в Кодак учора відправив, аби перейняли, і, виходить, марно.

Сказавши це, Барабаш затулив долонями лице й заходився повторювати:

— Гей, спаси, Христе! Спаси, Христе!

— Чого ви, добродію, удаєтеся в тугу?

— А чи відомо вам, що він у мене підступністю вирвав? Розумієте, що значить такі грамоти на Січі обнародувати? Спаси, Господи! Якщо король війни з бусурманами не почне, це ж іскра в порох...

— Смуту, ваша милість, пророкуєте?

— Не пророкую, а бачу її. А Хмельницький страшніший Наливайка й Лободи.

— Та хто ж за ними піде?

— Хто? Запоріжжя, реєстрові, міщани, чернь, хуторяни і ось — ці!

Полковник Барабаш вказав рукою на майдан і народ, який там снував. Уся площа була забита могутніми сивими волами, котрих переганяли в Корсунь для війська, а при волах перебував численний пастуший люд, так звані чабани, що все своє життя перебувають у степах і пустелях, — люди зовсім дикі й не сповідують ніякої релігії; *religionis nullius*, як частенько говорив воєвода Кисіль. Між них кидались у вічі постаті, скоріше схожі на душогубів, аніж на пастухів, звіроподібні, страшні, в дранті найрізноманітніших строїв. Більшість була одягнена в баранячі кожухи або в невичинені шкури хутром наверх, розхристані й, хоча пора була зимова, з оголеними грудьми, обвітреними степовими вітрами. Кожне було при

найнеймовірнішій зброї: одні мали луки й сагайдаки, другі — самопали, що по-козацьки називалися «пищальями», треті — татарські шаблі, а дехто — коси або просто палиці із прив'язаною на кінці кінською щелепою. Тут же снували не менш дикі, хоча ліпше озброєні низові, що везли на продаж до табору тараню, дичину та бараняче сало; ще були чумаки із сіллю, степові та лісові пасічники й воскобої з медом, борові поселенці зі смолою та дьогтем; іще — селяни з підводами, реєстрові козаки, білгородські татари та один Бог знає хто ще, якісь волоцюги — сіромахи із краю світу. По всьому місту повно було п'яних; на Чигирин саме припадала ночівля, а значить, і гульня. По всьому майдану розводили вогнища, там і тут палали бочки зі смолою. Звідусіль доносилися гомін і лемент. Пронизливі голоси татарських дудок і бубнів змішувалися з ревом худоби й тихоголосим звучанням лір, під дзижчання яких сліпці співали улюблену тоді пісню:

Соколе ясний,
Брате мій рідний,
Ти високо літаєш,
Ти далеко видаєш.

Одночасно з цим лунало «ух-ха! ух-ха!» — дикі вигуки вимазаних у дьоготь і зовсім хмільних

козаків, які танцюють на майдані тропака. Все разом мало жахливий і нестримний вигляд. Зацвілиховському достатньо було одного погляду, щоб переконатись у правоті Барабаша — будь-який привід міг розбудити ці неспинні стихії, прудкі до грабунку і звичні до сутичок, які без ліку траплялися по всій Україні. А за натовпами цими була ще Січ, було Запоріжжя, хай із деяких пір смиренне та після Маслового озера загнuzдане, але таке, що в нетерпінні гризе вудила й не забуло давніх привілеїв, й ненавидить комісарів, і являє собою згуртовану силу. На її боці були симпатії незліченного селянства, менш терплячого, ніж в інших краях Речі Посполитої, позаяк під боком у нього був Чортотлик, а на Чортотлику — безвладдя, розбій і воля. Отож пан хорунжий, хоча сам був русином і вірним східного обряду прихильником, сумно задумався.

Чоловік старий, він добре пам'ятав часи Наливайка, Лободи, Кремпського; українську вольницю знав на Русі краще за когось іншого, а знаючи ще й Хмельницького, розумів, що той вартий двадцяти Лобод і Наливайків. Тому зрозумів він і всю небезпеку його на Січ втечі, особливо ж із королівськими грамотами, про котрі Барабаш розповідав, що в них містяться всілякі обіцянки козакам і заклик до опору.

— Пане черкаський полковник! — сказав він Барабашеві. — Вам би, добродію, належало на Січ їхати, впливу Хмельницького протистояти й умиротворяти, умиротворяти!

— Пане хорунжий! — відповів Барабаш. — Я вашій милості повідомлю ось що: всього лише дізнавшись про втечу Хмельницького з грамотами, половина моїх черкаських людей нинішньої ночі на Січ утекла. Мій час минув. Мені — могила, не булава!

І дійсно, Барабаш був воїн бувалий, але чоловік старий і впливу не мав.

За розмовою дісталися квартири Зацвіліховського. Старий хорунжий знайшов тим часом у думках спокій, властивий його душі, і, коли всі повсідалися за штофом меду, мовив веселіше:

— Усе це абищиця, коли війна, як подекують, із бусурманом *graeparatur*,²² а так воно ніби і є; бо, хоча Річ Посполита війни не бажає й чимало вже сейми королю крові попсували, король, одначе, на своєму наполягти не може. Отож увесь цей запал можна буде повернути на турка, і — в будь-якому разі — в нас є час. Я сам поїду викласти справу до краківського нашого пана й буду прохати, щоб якомога ближче підтягнувся до

²² готується (лат.).

нас із військом. Чи доможуся чого, не знаю, бо хоча він повелитель доблесний, а воїн досвідчений, але занадто вже покладається і на свою думку, і на своє військо. Ви, ваша милість пане черкаський полковник, тримайте козаків у руках, а ви, ваша милість пане намісник, як прибудете до Лубен, просіть князя, щоб із Січі очей не спускав. Хай би там і замислили що заварити — герето: у нас є час. На Січі народу зараз мало: за рибою і за звіром усі розбрелись або по всій Україні в селах сидять. Поки зберуться, багато в Дніпрі води втече. Та й княже ім'я страх наводить; а як довідаються, що він на Чортомлик поглядає, може, й будуть сидіти тихо.

— Я із Чигирина можу хоч через два дні вирушити, — сказав намісник.

— От і добре. Два-три дні потерпіти можна. Ви, ваша милість правителю черкаський, пошліть гінців із викладом справи ще й до коронного хорунжого, і до князя Домініка. Та ви, добродію, вже заснули, я бачу!

І дійсно — Барабаш, склавши на животі руки, солодко спав, а через якийсь час і похропувати почав. Старий полковник якщо не їв і не пив, а обом цим заняттям він оддавав перевагу над іншими, — спав.

— Погляньте, мосьпане, — тихо сказав Зацвілиховський намісникові. — І з допомогою цього старця варшавські сановники розраховують

козаків у руках тримати. Бог з ними. Вони й самому Хмельницькому теж довіряли; канцлер навіть із ним переговори якісь вів, а він, схоже, за довір'я підступністю запластить.

Намісник зітхнув на знак співчуття старому хорунжому. Барабаш же, голосно захропівши, пробурмотів крізь сон:

— Спаси, Христе! Спаси, Христе!

— Коли ж ви, добродію, збираєтеся з Чигирина вирушити? — запитав хорунжий.

— Мені б годилося днів два Чаплинського підождати. Він, певно, за завдану йому конфузію відшкодування отримати захоче.

— А це вже ні. Скоріше він людей своїх, якби ви не ходили в князівських строях, на вас наслав би, але з князем заводитися навіть для слуги Конєцпольських — справа ризикована.

— Я його повідомлю, що чекаю, а днів через два-три вирушу. Засідки я не боюся, при собі — шаблю, а з собою людей маючи.

Сказавши це, намісник попрощався зі старим хорунжим і пішов.

Над містом од вогнищ, розведених на майдані, стояла така ясна заграва, що можна було подумати — цілий Чигирин горить; гомін же та крики з настанням ночі ще дужче посилились. Євреї, ті зі своїх жител навіть носа показати не сміли. В одному кутку майдану юрби чабанів завивали

степових журливих пісень. Дикі запоріжці танцювали біля вогнищ, підкидаючи вгору шапки, гатячи із пищалей і четвертями поглинаючи горілку. То там, то тут затівалися бійки, що їх утихомирювали люди підстарости. Намісник змушений був розчищати дорогу руків'ям шаблі, а невщухаючі козацькі волання та гамір якоїсь миті здалися йому вже голосом бунту. Здавалося йому також, що бачить він грізні погляди й чує тиху, звернену до нього лайку. У вухах намісника ще лунали слова Барабаша: «Спаси, Христе! Спаси, Христе!», і серце у грудях гупало сильніше.

У місті тим часом чабанські хори заходилися все голосніше, а запоріжці стріляли із самопалів і наливалися горілкою.

Стрільянина й дике «ух-ха! ух-ха!» долітали до намісникових вух навіть і тоді, коли на своїй квартирі він уклався вже спати.

Розділ III

Через декілька днів загін нашого намісника швидко рухався в бік Лубен. Переправившись через Дніпро, пішли широким степовим шляхом, який сполучав Чигирин через Жуки, Семи-Могили і Хорол із Лубнами. Такий же вів із княжої столиці до Києва. У давні часи, до розправи гетьмана Жолкевського біля Солониці, шляхів цих не

існувало зовсім. До Києва з Лубен їздили степом і пущею, до Чигирина був шлях водний, а назад — через Хорол. Узагалі ж придніпровський цей край — давня половецька земля — зовсім безлюдний, татарами часто навідуваний, козакам доступний, заселено було хіба що до Дикого Поля.

Уздовж Сули шуміли велетенські неходжені й неброджені ліси: місцями по низькому берегу її та по низовинних заплавах Рудої, Сліпороду, Короваю, Іржавця, Псла, а також інших річок, річечок і приток утворилися багністі простори, порослі або непрохідними чагарниками і лісом, або травою — у вигляді відкритих лужків. У хащах тих і трясовинах знаходив надійний притулок різний звір; у дрімучих лісових сутінках водилося сила-силенна бородатих турів, диких кабанів і ведмедів, із ними сусідила незліченна сіра братія вовків, рисей, куниць, стада серн і червоний звір сайгак; у болотах і річкових рукавах бобри влаштовували свої гони, а про бобрів на Запоріжжі розповідали, що між ними трапляються столітні старці, білі від старості, як сніг.

Високими сухими степами носилися дикі табуни буйногривих і кривавооких коней. Річки кишіли рибою і водоплавною птицею.

Дивовижною була ця земля: напівсонною, але такою, що зберегла на собі сліди давнього людського перебування — повсюди у великій

кількості траплялися рештки якихось давніх сельбищ, та й Лубни з Хоролом були на таких попелищах поставлені; повсюди не злічити курганів, і не так давно насипаних, і стародавніх, порослих уже лісом. Тут теж, як і на Дикому Полі, являлися ночами духи і привиди, а біля вогнищ старі запоріжці розповідали один одному небилиці про те, що час від часу коїться в лісових нетрях, звідки долітає виття невідомих істот, напівлюдські, напівзвірині крики і грізний шум чи то побоїщ, чи то ловитв. Під водою гули дзвони міст, які пішли на дно. Земля була негостинною і неприступною; тут, дивись, занадто сира, тут — майже безводна, випалена, суха і для життя небезпечна; насельників до того ж — варто їм скільки-небудь обжитись і завести господарство — розоряли татарські набіги. Зазвичай заглядали сюди тільки запоріжці заради бобрових хвостів або звіра та риби, тому що в мирний час більшість низових розбрідалась із Січі по всіх річках, ярах, лісах і заростях на полювання чи, як називали це, «на промисел», шастаючи в місцях, про існування яких мало кому було відомо.

Однак і осіле життя намагалося вкоренитися на землях цих, — так рослина, яка, де може, намагається вчепитися корінцями в ґрунт і, хоч її виривають раз у раз, де може, продовжує рости.

На пустищах виникали острожки, поселення, колонії та хутори. Земля була місцями родюча, та й

воля приваблювала. Але тільки тоді забувало життя, коли край цей перейшов у володіння князів Вишневецьких. Князь Михайло, одружившись із Могилянкою, ретельніше заходився обживати свій задніпровський уділ; залучав людей, заселяв пустища, дозволяв до тридцяти років не платити податей, будував обителі та вводив своє князівське право. Навіть поселенець, що бозна-звідки прийшов на ці землі і вважав, що господарює на власному наділі, охоче перетворювався на княжого оброчника, бо за податі свою отримував могутню княжу опіку, що захищала його від татар і від гірших часом, ніж татари, низових.

І все ж таки справжнє життя процвіло тільки під залізною рукою молодого князя Яреми. Починалася його держава зразу за Чигирином, а закінчувалася — гей! — аж біля Конотопа і Ромен. Та не лише воно становило княжі багатства, бо, починаючи від воєводства Сандомирського, князь володів землею у воєводствах Волинському, Руському та Київському; одначе придніпровська вотчина була наймиліша путивльському звитяжцю.

Татарин довго вичікував біля Орла, біля Ворскли, принохуючись, наче вовк, перш ніж одважитися погнати коня на північ; низові в сварку не заходили, місцеві лихі ватаги вступили на княжу службу. Дикий і розбійний люд, який споконвіку годувався насильством і грабунком, опинившись у

шорах, займав тепер порубіжні «паланки» і, залігши по рубежах краю, мов сторожовий пес, показував ворогам зуби.

І все розквітло, і забуяло життя. Слідами давніх шляхів було прокладено дороги; річки приборкано греблями, насипаними невільником-татарином або низовим козаком, спійманим на розбійній справі. Там, де колись вітер дико гуляв ночами у заростях очерету та вили вовки і втопленики, тепер погуркували млини. Понад чотириста водяних, не беручи до уваги всюди, де можна, поставлених вітряків, змелювали хліб тільки в самому Задніпров'ї. Сорок тисяч оброчних вносили оброк до княжої казни, у лісах з'явилися пасіки, по рубежах виникали все нові села, хутори, слободи. У степах бік у бік з дикими табунами паслися величезні стада домашньої худоби і коней. Неозорий одноманітний вигляд степів і лісів олюднився димами хат, золотими верхами церков і костьолів — пустеля перетворилася на край, цілком заселений.

Отож пан Скшетуський, маючи по дорозі надійні привали, весело й неспіхом ніби по своїй землі їхав. Щойно почався січень сорок восьмого року, але дивна рідкісна зима зовсім нічим себе не виявляла. У повітрі пахло весною, земля світилася калюжами талої води, поля вкриті були врунами, а

сонце опівдні припікало так, що по дорозі кожухи парили спину, мовби влітку.

Загін намісника числом збільшився, бо в Чигирині приєдналося до нього волоське посольство, що в особі пана Розвана Урсу господар направляв у Лубни. Посольство супроводжував ескорт — більше десятка каралашів і челядь на возах. Іще їхав із намісником уже знайомий нам пан Лонгинус Підбийп'ятка герба Зірвиглавець, який при боці мав довгого свого меча, а для слугування — декілька душ двірні.

Сонце, чудова погода і запахи близької весни наповнювали серця радістю; намісник же перебував у доброму гуморі ще й тому, що повертався з тривалої подорожі під княжий дах, який був і його дахом, повертався, успішно впоравшись із справою, а значить, і впевнений у лагідному прийомі.

Але для радощів були у нього й інші причини.

Окрім милості князя, котрого намісник любив усією душею, чекали його в Лубнах якісь солодкі наче мед очі.

Належали очі Анусі Борзобагатій-Красенській, придворній дівці княгині Гризельди, найзнадливійшій дівчині в усьому фрауциммері, страшенній кокетці, по якій у Лубнах сохли всі, а вона ні по кому. У княгині Гризельди був суворий порядок, а вимоги до вихованості нечувані, та це, одначе, не завадило

молоді обмінюватися палкими поглядами і зітхати. Ось і пан Скшетуський, як і решта, посилав зітханьня цим чорним очам, а коли випадало залишатися самому на своїй квартирі, брався за лютню і наспівував:

Ти їство з усіх найкраще... —

або ж:

Ти — жорстокіша орди,
Corda²³ полониш завжди!

Вважаючись, одначе, людиною безжурною, та ще при тому й вояком, який любить свою справу, він не брав занадто близько до серця, що Ануся дарує усмішки свої, крім нього, і панові Биховцю із волоської корогви, і панові Вурцелю, гармашеві, і панові Володийовському, драгунові, і навіть панові Барановському з гусарів, хоча останній був вельми сивуватим і, через розбите самопальною кулею піднебіння, шепелявив. Наш намісник уже якось бився на шаблях із паном Володийовським через Анусю, однак якщо випадало подовгу засиджуватися в Лубнах і не ходити на татар, то і з

²³ Серця (лат.).

Анусею поряд він нудьгував, а коли доводилося виступати, то виступав охоче, без жалю і туги сердечної.

Зате й повертався він завжди з радістю. Ось і тепер, прямуючи після вдалого завершення справ із Криму, він весело наспівував і гарячив коня, їдучи поряд із паном Лонгинусом, який тюпав на величезній ліфляндській кобилі, як завжди, в глибокому сумі. Посольські вози, каралаші та ескорт лишилися далеко позаду.

— Його милість посол лежить на возі, як колода, і весь час спить, — заговорив намісник. — Чудес мені нарозповідав про свою Волощину, через те і втомився! Я ж слухав не без цікавості. Нічого не скажеш! Країна багата, клімат чудовий, золота, вина, солодоців і худоби доволі. Я от і подумав, що князь наш, від Могилянки народжений, має стільки ж прав на господарський трон, як усі інші; а прав тих князь Михайло, до речі, добивався. Не в новину нашим воєводам волоська земля. Били вони там уже і турків, і татар, і самих волохів, і семиградських...

— Одначе люди з тих країв м'якші наших будуть, про що мені й пан Заглоба в Чигирині розповідав, — одказав литвин. — А коли б не повірив я йому, так у книгах богослужебних знову ж таки підтвердження є.

— У богослужебних?

— У мене є така, я можу вашій милості показати; я з нею не розлучаюся.

Тут розстебнув він тороку біля луки і, діставши маленьку, ретельно оправлену в телячу шкіру книжечку, спершу побожно поцілував її, а потім, перегорнувши з півтора десятка сторінок, сказав:

— Читайте, добродію.

Пан Скшетуський почав:

— «Під заступництво твоє звертаємося, Пресвята Богородице...» Де ж тут стоїть про волохів? Що ви, добродію, говорите? Це ж антифон!

— Читайте, ваша милість, читайте.

— «Щоби достойні ми були обітувань Христових. Амінь».

— Ну а далі питання...

Скшетуський прочитав:

— «Питання: Чого кавалерія волоська зветься легкою? Відповідь: Того, що легко втікає. Амінь». Гм! Вірно! Одначе в книзі вашій дивне вельми матерій змішування.

— Тому що книжка ця жовнірська: так що до молитов різних *instructiones militares*²⁴ додаються, з яких дізнаєшся, ваша милість, про всі нації, котра

²⁴ воїнські настанови (лат.).

з них найдостойніша, котра підла; стосовно ж волохів виявляється, що боягузливі з них хлоп'ята, та до того ж ще й віроломці великі.

— Що віроломці — вірно. Воно видно навіть із неприємностей князя Михайла. Чесно кажучи, я теж чув, що вояк із них ніякий. А все-таки в його милості князя волоська корогва, де в поручиках пан Биховець, дуже добра, та *stricte*,²⁵ чесно кажучи, не знаю, чи знайдеться в тій корогві два десятки волохів.

— А як ви, ваша милість, вважаєте, чи багато озброєних людей у князя?

— Тисяч вісім, окрім козаків на стоянках. Одначе Зацвілиховський говорив, що зараз нові набори здійснюються.

— Значить, дасть Бог, який-небудь похід під рукою пана князя буде?

— Подейкують, що велика війна з турчином готується, сам король зі всією раттю Речі Посполитої виступити має намір. Відомо також мені, що подарунки татарам припинено, а татари про набіги навіть думати забули від страху. Про те я і в Криму чув, де тому, напевно, приймали мене

²⁵ точно (лат.).

так *honeste*,²⁶ позаяк є чутка, що, коли король із гетьманами рушить, князь має вдарити на Крим і татар розбити остаточно. Схоже, так воно й буде — на кого ще таке покласти можна?

Пан Лонгинус підвів до неба руки й очі.

— Пошли ж, Господи милосердний, пошли ж таку священну війну во славу християнства і народу нашого, а мені, грішному, дай у ній обітницю свої звершити, щоб *in luctu*²⁷ міг я бути втішений або славному смерті знайшов!

— Ви, добродію, обітницю з приводу війни дали?

— Такому достойному кавалеру всі таємниці душі відкрию, хоча й довго розповідати; але коли ви, ваша милість, вухом прихильним слухаєте, тоді *incipiam*.²⁸ Вам, добродію, вже відомо, що герб мій називається Зірвіглавець, і тому це, що під Грюнвальдом прашур мій Стовійко Підбийп'ятка трьом лицарям, які скакали бік у бік у чернечих каптурах, підкравшись іззаду, одним махом зітнув голови, про цей славний подвиг старовинні

²⁶ з пошаною (*лат.*).

²⁷ у скорботі (*лат.*).

²⁸ я почну (*лат.*).

рукописи повідомляють із великою для пращура мого хвалою...

— Не слабкіша, видно, рука пращура за вашу руку, так що прозвали Зірвіглавцем його справедливо.

— Йому король і герб надав, а в гербі три козині голови на срібному тлі на згадку про трьох лицарів, тому що такі ж голови на їхніх щитах були зображені. Герб і цей ось меч пращур Стівійко Підбийп'ятка передав нащадкам своїм, наказавши продовжувати славу і роду і меча.

— Нічого не скажеш, достойний родовід!

Пан же Лонгінус заходився журно зітхати, а коли йому зрештою трохи полегшало, зізнання свої продовжив:

— Як останній, значить, у роду нашому дав я в Троках обітницю Пресвятій Діві перебувати в невинності й не піти до вінця, перш ніж, за славним прикладом Стівійка Підбийп'ятки, пращура мого, трьох голів тим же мечем з одного маху не зітну. Господи милостивий, ти знаєш, що я зробив усе, від мене залежне! Невинність зберіг понині, серцю ніжному наказав мовчати, битви шукав і бився, та тільки щастя от мене обминає...

Поручик посміхнувся у вуса.

— І не зітнули, ваша милість, трьох голів?

— Ет! Не сталося! Нема талану! По дві ще доводилось, а три — ніколи. Ніяк не виходить

іззаду під'їхати, а ворога не попросиш, аби рядком під замах шикувався. Тільки Бог і знає мої прикросі: сила в руках-ногах є, наявність цілком достатня... Але *adolescencia*²⁹ минає, незабаром сорок п'ять виповниться, серце любові прагне, рід згасає, а трьох голів як не було, так і нема!.. Ось який Зірвиглавець із мене. Посміховисько людям, як справедливо говорить пан Заглоба, що я смиренно й терплю, Господу Ісусу до підніжжя покладаючи.

Литвин знову так зазітхав, що ліфляндська його кобила, цілком імовірно, із співчуття до свого хазяїна, заходилася кректати й жалібно посопувати.

— Одне я можу сказати вашій милості, — мовив намісник, — що коли під знаменами князя Яреми okazji не трапиться, то, значить, не трапиться ніколи.

— Дай-то Боже! — відповів пан Лонгінус. — Тому й їду просити служби у князя-воєводи.

Подальшу їхню розмову було перервано несподіваним шумом пташиних крил. Як уже було сказано, зими тієї пернаті за моря не відлетіли, ріки не замерзли, через те повсюди над болотами було особливо багато річкової птиці. Поручик із паном Лонгином саме під'їжджали до берега Кагамлика,

²⁹ молодість (лат.).

коли над головами їхніми прошуміла раптом ціла журавлина зграя, котра летіла так низько, що можна було палицею докинути. Зграя мчала з відчайдушними кликами і, замість того щоб опуститися в очерети, несподівано шугонула вгору.

— Схоже, за ними хтось женеться, — зауважив Скшетуський.

— А он, ваша милість, дивіться! — вигукнув пан Лонгінус, показуючи на білого птаха, котрий, розрізаючи навскісним польотом повітря, явно мав намір наблизитися до зграї.

— Кречет! Кречет! Запасти їм не дає! — закричав намісник. — У посла кречети є, він і пустив, напевно!

Тієї ж миті на вороному анатолійському жеребці галопом підскакав пан Розван Урсу, а за ним кілька служилих каралашів.

— Пане поручик, будьте ласкаві, на забаву, — сказав він.

— Ваш кречет, ваша милість?

— Мій, і пречудовий! Зараз, добродію, побачите...

Вони втрюх рушили вперед, а за ними з обручем волох-сокольничий, що старався не згубити птахів із очей і щосили кричав, розпалюючи кречета до бою.

Розумний птах змусив тим часом зграю піднятися вгору, сам блискавично шугонув іще

вище й повис над нею. Журавлі збилися в єдине величезне кружляння, що наче буря шуміло крильми. Несамовиті крики наповнили повітря. Птахи, очікуючи атаки, витягнули шиї й піками повиставляли вгору дзьоби.

Кречет поки що кружляв над ними. Він то знижувався, то підіймався, ніби не наважуючись кинутися туди, де груди його очікувала безліч гострих дзьобів. Біле його пір'я, освітлене сонцем, сяяло в погожій небесній блакиті, ніби саме сонце.

Раптом, замість того щоб упасти на зграю, він стрілою помчав удалину і незабаром зник за купами дерев і очерету.

Першим услід рвонувся з місця Скшетуський. Посол, сокольничий і пан Лонгинус кинулися за ним.

Одначе на повороті намісник притримав коня, бо побачив нове й дивне видовище. Посеред дороги лежав на боці ридван зі зламанною віссю. Випряжених коней тримали два козачки. Візника не було — він, очевидно, пішов шукати допомоги. Біля ридвана стояли дві панії: одна із суворим мужоподібним лицем, одягнена в лисячий кожух і таку ж шапку з круглим денцем, друга — молода висока дівчина з тонкими й дуже пропорційними рисами. На плечі цієї молодої особи спокійнісінько сидів кречет і, настовбурчивши на грудях пір'я, розгладжував його дзьобом.

Намісник осадив коня, так що копита вгрузли в пісок дороги, і потягся до шапки, не знаючи, як бути: вітатися чи кречета вимагати? Розгубився він ще й од того, що з-під куницевої шапочки глянули на нього такі очі, яких, скільки живе, він не бачив: чорні, оксамитові, журні, й такі мінливі, такі жагучі, що оченята Анусі Борзобагатої при них потьмяніли б, як свічки при смолоскипах. Над очима тими вигиналися двома м'якими дугами шовкові темні брови; рум'яні щоки цвіли, наче квітки найчудовіші, між ледь розтулених малинових губок сяяли перлінками зубки, а з-під шапочки вилися розкішні чорні коси. «Чи не Юнона то власною персоною або інше якесь божество?» — подумав намісник, споглядаючи стрункий цей стан, округлі перса та білого сокола на плечі. І стояв наш поручик без шапки, і уп'явся поглядом, як у картину писану, і тільки очі його палали, а серце нібито стискала рука чия. І збирався він було почати мову словами: «Якщо ти смертне створіння, а не божество...» — але тут підскакали посол із паном Лонгинусом, а з ними і сокольник із обручем. Тоді богиня підставила кречетові руку, на якій той, спустившись із плеча, спокійнісінько влаштувався, переступаючи з лапи на лапу. Намісник, випереджаючи сокольного, хотів зняти птаха, та раптом стався дивний казус. Кречет, залишивши одну лапу на руці дівчини, другою

вчепився в руку намісника і, замість того, щоб на неї перебратися, почав радісно пищати й так сильно притягувати руки одну до одної, що ті зіткнулися. Мурашки пробігли по спині намісника, а кречет тоді лише дав пересадити себе на обруч, коли сокольник надів на голову йому клобучок. Тим часом літня пані схвильовано заговорила:

— Лицарю, хоч ким би ви були, не відмовте в допомозі дамам, що опинились у скрутному становищі й не знають, що робити. До будинку лишилося милі три, але в ридвані полопались осі, й нам, схоже, доведеться ночувати в полі; візника послали до синів, аби хоч воза сюди прислали, та поки візник доїде й повернеться, вже стемніє, а в урочищі цьому лишатися страшно, тому що тут могили поблизу.

Стара шляхтянка говорила швидко й голосом таким низьким, що намісник навіть здивувався. Однак він чемно відповів:

— Не допускайте, пані, такої думки, що ми вас із пригожою дочкою вашою без допомоги залишимо. Прямуємо ми до Лубен, бо на службі у ясновельможного князя Яреми перебуваємо, і їхати нам, здається, в один бік; а хоч би й у різні — все одно збочити можна, тільки б асистенція наша не виявилася докучливою. Що ж стосовно возів, то в мене їх немає, позаяк їду з товаришами по-жовнірськи, без обозу, та пан посол вози має і, я

маю надію, із задоволенням, як увічливий кавалер, пані і панянці послужить.

Посол зняв соболиний ковпак, бо, знаючи польську мову, зрозумів, про що йдеться, і зразу ж, як привітний боярин, із люб'язним компліментом поспішив запропонувати свої послуги, після чого звелів сокольничому бігти за возами, що дуже відстали. Намісник тим часом дивився на дівчину, котра, знітившись од палкого цього погляду, опустила очі, а пані з козацькою зовнішністю цього разу сказала ось що:

— Хай Господь винагородить вас за допомогу! А оскільки до Лубен шлях неблизький, не погребуйте моїм і синів моїх дахом, під яким вам будуть раді. Ми із Розлогів-Сіромах. Я — вдова князя Курцевича-Булиги, а це не дочка моя, але дочка покійного Курцевича-старшого, чоловікового брата, що віддав сироту свою під нашу опіку. Сини мої зараз удома, а я повертаюся з Черкас, куди до вівтаря Святої Пречистої із вкладом їздила. І ось на зворотному шляху сталася з нами ця неприємність, так що, якби не політес ваших милостей, нам, напевно, довелося б на дорозі заночувати.

Княгиня говорила б іще, та вдалині показалися вози, що наближалися на рисях у супроводі багатьох посольських каралашів і жовнірів Скшетуського.

— Так ви, пані, вдова князя Василя Курцевича? — запитав намісник.

— Ні! — різко і ніби гнівливо заперечила княгиня. — Я — вдова Костянтина, а це — дочка Василя, Олена! — сказала вона, показуючи на дівчину.

— Про князя Василя багато в Лубнах розмов. Був він і воїн великий, і покійного князя Михайла повірник.

— У Лубнах не бувала, — з деякою зарозумілістю сказала княгиня, — і про його войовництво не чула, та про подальші діяння і згадувати не варто, бо про них і так усім усе відомо.

Слухаючи це, князівна Олена, ніби квітка, підрізана косою, похнюпила голову, а намісник негайно сказав:

— Такого, пані, не кажіть. Князь Василь, через жакливу еггог³⁰ правосуддя людського засуджений до позбавлення добра й життя, змушений був утечею врятуватись, але потім безвинність його було доведено, про що теж і оголошено було, і честь йому, як мужу доброчесному, повернули; а честі тим більше, чим більша несправедливість сталася.

³⁰ помилку (лат.).

Княгиня швидко глянула на намісника, і на неприємному, різкому лиці її зробився помітним гнів. Одначе в панові Скшетуському, хоч був він людиною молодою, втілювалося стільки лицарської гідності, а погляд його був таким ясним, що заперечити вона не відважилась, але зате повернулася до князівни Олени.

— Дівицям цього знати не годиться. Піді-но та придивись, аби клажу із ридвана перенесли на ті вози, в яких ми поїдемо з дозволу їх милостей.

— Дозвольте ж, панно, допомогти вам, — сказав намісник.

Вони вдвох пішли до ридвана, а коли опинились одне проти одного біля протилежних дверцят, шовкова бахрома очей князівни розкрилась, і погляд її, ніби теплий і ясний промінь сонця, впав на лице поручика.

— Як мені дякувати вашу милість, добродію... — сказала вона голосом, що здався наміснику солодкою музикою, до звуків лютні та флейт подібною, — як маю дякувати вам за те, що заступилися за честь отця мого, супроти кривди, котра від рідні йому чиниться?

— Ласкава панно, — відповів намісник, відчуваючи, що серце тане в грудях його, як сніг навесні, — хай не відцурається від мене Господь, а я заради вдячності вашої готовий хоч у вогонь стрибнути, а то й зовсім кров оддати, але якщо таке

велике бажання, то невелика заслуга, а через малізну її не належить мені вдячної плати із уст ваших приймати.

— Якщо гордуєте нею, добродію, то я, бідна сирота, навіть не знаю, як по-іншому вдячність висловити.

— Не гордую я, — із зростаючим запалом заперечив намісник, — але чималий цей фавор прагну заслужити тривалою і відданою службою і про те тільки прошу, щоб мила панна прийняти від мене службу цю зволила.

Князівна, чуючи такі слова, знову знітилася, зашарілася, потім раптом рум'янець зійшов із її щік, і, затуливши лице долонями, вона відповіла засмученим голосом:

— Самі нещастя принесе вашій милості служба ця.

А намісник нахилився до дверцят коляски і сказав тихо і зворушливо:

— Принесе, що Бог пошле. А хоч би і страждання! Все одно я до ніг ваших, ласкава панно, впасти готовий і її вимолювати.

— Чи можливо, ледве побачивши мене, таке величезне бажання до служіння відчуті?

— Варто було мені вас побачити, як я про себе відразу думати забув і відчуваю, що вільному досі воїну в раба, здається, перетворитися доведеться; та на те, як видно, воля Божа. Сердечна

жага, вона як стріла, що зненацька груди пронизує: і ось я сам удар її відчув, хоча ще вчора не повірив би, якби мені хто сказав, що таке може статися.

— Якщо ваша милість учора б іще не повірив, як же я сьогодні повірити можу?

— Час, ласкава панно, переконає вас у тому. А щирість хоч зараз не лиш у словах моїх, але й на обличчі побачити можете.

І знову шовкові запинала дівочих очей розкрилися, і зору князівни показалося благородне й мужнє обличчя молодого воїна.

Погляд його пройнятий був таким захватом, що лице її вкрилося густим рум'янцем. Але тепер очей вона не опускала, і він якийсь час убирив насолоду дивного цього погляду. І дивилися вони так одне на одного, наче дві істоти, котрі хоч і стрілися на шляху в степу, та знають, що обрали одне одного раз і назавжди і душі їхні, мовби двоє голубів, починають свій політ одна до одної.

Хвилину насолоди цієї було перервано різким голосом Курцевичихи, що гукала князівну. Під'їхали вози. Каралаші почали переносити на них поклажу з ридвана, і скоро все було готово.

Поштивий боярин пан Розван Урсу поступився дамам власною каретою, намісник сів у сідло, і всі рушили.

День уже збирався готуватися на спочинок. Води Кагамлика, що вийшли з берегів, сяяли

золотом призахідного сонця і пурпуром небокраю. Високо в небі зібралися зграйки легких хмарин; вони, поступово червоніючи, тихо рухалися до обрію, ніби втомившись ширянням у піднебессі, збиралися влягтися спати в якусь невідому колиску. Скшетуський їхав поряд із князівною, та бесідою її не займав, тому що говорити, як вони щойно розмовляли, при сторонніх не міг, а слова, котрі нічого не значили, на язик не йшли. І тільки відчував він у своєму серці насолоду, а в голові його шуміло щось, наче вино.

Уся процесія бадьоро рухалася вперед, і тишу порушувало хіба що форкання коней та брязкіт стремена об стремено. Потім на задніх возах каралаші затягли тужливу волоську пісню, одначе невдовзі замовкли, й тоді став чутним гугнявий голос пана Лонгина, що благоліпно виспівував: «Я причина на небесі світлу немеркнучому і, яко мла, покрила твердь усіляку». Тим часом стемніло. Зірочки замиготіли в небі, а з вологих лугів піднялися білі, схожі на моря безмежні, тумани.

Дорога привела в ліс, але не проїхали й декількох верст, як почувся кінський тупіт і п'ятеро вершників постали попереду. Це були княжичі, що дізналися від візника про лихо, яке спіткало їхню матір, і поспішили на допомогу, ведучи з собою воза, запряженого четвернею.

— Це ви, синочки? — гукнула стара княгиня.

Вершники під'їхали до гурту.

— Ми, мамо!

— Ну, здрастуйте! Завдяки оцим добродіям уже мені допомога й не потрібна. А це синки мої, котрих я вашому заступництву, вельмишановні панове, припоручаю: Симеон, Юр, Андрій і Миколай. А хто ж там п'ятий? — сказала вона, вдивляючись уважніше. — Гей! Якщо поночі старі очі не обізналися, це, либонь, Богун, га?

Князівна зненацька відкинулася в глиб карети.

— Уклін вам, княгине, і вам, князівно Олено! — промовив п'ятий вершник.

— Богун! — сказала стара. — Із полку, соколику, прибув? А чи з торбаном? Ну здрастуй, здрастуй! Гей, синки! Я вже запросила їх милостей панів на нічліг у Розлоги, а тепер ви їм поклоніться! Гість до хати — Бог до хати! Не погребуйте, добродії, притулком нашим.

Булиги познімали шапки.

— Уклінно просимо ваші милості в недостойні пороги.

— Вони вже погодились — і його світлість пан посол, і його милість пан намісник. Знатних кавалерів прийматимемо: тільки от не знаю, чи припаде їм до смаку до делікатесів придворних звиклим наша убога юшка.

— Жовнірським ми хлібом, не двірським вигодувані, — сказав Скшетуський.

А пан Розван Урсу додав:

— Куштував я вже гостинний хліб у шляхетських домах і знаю, що двірському до нього далеко.

Вози рушили, і стара княгиня заговорила знову:

— Давно, ой давно минули добрі для нас часи. На Волині та на Литві є ще Курцевичі, котрі й жовнірів найманих тримають, і в усьому по-панськи живуть, тільки вони кривих своїх, які бідніші, знати не хочуть, за що Господь їх і покарає. У нас же просто-таки злидні козацькі, і ви, добродіі, мусите нам їх простити, а що від усієї душі запропоновано буде, прийняти з відкритим серцем. Я з п'ятьма синами сиджу на одному сільці та на десяти з гаком слобідках, а до того ж іще оною панною опікуємось.

Слова ці намісника здивували, бо в Лубнах він чув, що Розлоги були чималим шляхетським маєтком і належали колись князеві Василю, батькові Олени. Одначе поцікавитись, яким чином перейшли вони до рук Костянтина та його вдови, він вважав недоречним.

— У вас, значить, ласкава пані, п'ятеро синів? — включився в розмову Розван Урсу.

— Було п'ятеро, один в одного, — відповіла княгиня. — Та тільки старшому, Василеві, нехристи в Білгороді очі смолоскипами випекли, через що він

розум стеряв. Коли молоді в похід вирушають, я лишаюся тільки з ним та з панною, з котрою самі клопоти, радості ж ніякої.

Зарозумілий тон, із яким стара княгиня говорила про племінницю, був таким явним, що це не випало з-під уваги Скшетуського. У грудях у нього закипіла лють, і він ледве не сказав брутальне слово, та лайка завмерла на вустах, коли, глянувши на князівну, поручик при світлі місяця побачив ув очах її сльози...

— Що з вами, ласкава панно? Чому плачете? — тихо запитав він.

Князівна не відповіла.

— Я не можу бачити ваших сліз, — сказав Скшетуський і нахилився до неї, а помітивши, що стара княгиня бесідує з паном Розваном Урсу і не дивиться в їх бік, продовжував допитуватися:

— Заради Бога, скажіть хоч слово, бо, клянуся небом, я кров і здоров'я віддам, аби вас утішити.

Несподівано поручик відчув: хтось із вершників так сильно тіснить його, що коні ледве не боками труться.

Розмова з князівною перервалася, а Скшетуський, здивований і розлючений, обернувся до нечеми.

При світлі місяця він побачив очі, що дивилися зухвало, задирливо і разом з тим насмішкувато.

Страшні очі ці світилися, ніби вовчі очиська в темному бору.

«Що це ще таке? — подумав намісник. — Біс чи хто?» — і, дивлячись уприпул у палаючі зіниці, запитав:

— А чого це ви, добродію, конем напираете і очима мене буравите?

Вершник нічого не відповів, одначе дивитися продовжував так само уперто й нахабно.

— Якщо темно, можу вогню викресати, а якщо вузька дорога, нумо в степ! — сказав намісник, підвищуючи голос.

— А ти одлітай, ляшку, од коляски, коли степ бачиш, — відповів вершник.

Намісник як людина в рішеннях скоро без зайвих слів так сильно стусонув коня нахаби в черево, що той схропнув і одним стрибком опинився біля самого узбіччя.

Вершник його осадив, і якусь мить здавалося, що він збирається кинутися на Скшетуського, але тут пролунав різкий владний голос старої княгині:

— Богуне, що з тобою?

Ці слова негайно подіяли. Вершник повернув коня на місці й переїхав по другий бік карети до княгині, та ж продовжувала:

— Що з тобою? Гей! Ти не в Переяславі і не в Криму, а в Розлогах, не забувай. А тепер паняй

уперед та проведи вози, а то яр буде зараз, а в яру темно. Годі, сіромахо!

Скшетуський був скільки здивований, стільки і розгніваний. Богун цей, як видно, шукав сварки і домігся б свого, але навіщо? Звідки раптом ця недоброзичливість?

У голові намісника майнула думка, що причиною тому князівна, і він у цій думці утвердився, коли, глянувши на лице дівчини, побачив, незважаючи на нічну темряву, що воно біліше полотна і що написаний на ньому неприхований жах.

Тим часом Богун, як і звеліла йому княгиня, рвонув із місця вперед, а стара, дивлячись йому вслід, сказала не стільки собі, скільки наміснику:

— Відчайдушна це голова і диявол козацький.

— І не сповна розуму, як видно, — презирливо зазначив Скшетуський. — Це що ж — козак на службі у синів вашої милості, пані?

Стара княгиня відкинулася на подушки карети.

— Що ви, добродію, говорите! Це ж Богун, підполковник козацький, уславлений завзятець, синам моїм друг, а мені все одно що прийомний, шостий син. Бути не може, щоб ви, добродію, імені його не чули. Про нього ж усі знають.

І справді, Скшетуському ім'я це було добре знайоме. Воно гриміло гучніше імен численних

козацьких полковників і отаманів, і поголос славив його на обох берегах Дніпра. Сліпці співали своїх пісень про Богуна по ярмарках і корчмах, на вечорницях про молодого отамана розповідали легенди. Ким він був, звідки взявся, ніхто не знав. Та колискою йому, звичайно ж, були степи, Дніпро, пороги і Чортотлик із усім своїм лабіринтом тіснин, ковбань, заток, островів, круч, лощин і очеретів. Змалечку зжився він і злився з цим споконвічним світом.

Мирної пори частенько ходив він разом з іншими «за рибою і звіром», вештався дніпровськими заворотами, з натовпом напівголих друзяк блукав болотами й очеретами, а ні — так цілісінькі місяці пропадав у лісових хащах. Школою його були вилазки в Дике Поле за татарськими стадами і табунами, засідки, битви, набіги на берегові улуси, на Білгород, на Волощину, або — чайками — в Чорне море. Інших днів, окрім як у сідлі, він не знав, інших ночей, окрім як біля степового вогнища, не відав. Рано зробився він улюбленцем усього Низу, рано сам почав верховодити іншими, а невдовзі і всіх перевершив одвагою. Він був готовий із сотнею шабель іти на Бахчисарай і на очах у самого хана палити і шкварити; він громив улуси й містечка, вирізував до останнього мешканців, полонених мурз розривав навпіл кіньми, налітав, як буря,

проносився, наче смерть. На морі він, як навіжений, кидався на турецькі галери. Забирався в самісіньке серце Буджака, влазив, як говорили, просто в пащу до лева. Деякі походи його були просто безглуздими. Менш одважні, менш одчайдушні корчилися на палях у Стамбулі або гнили на веслах турецьких галер — він же завжди залишався цілим і неушкодженим, та ще й із багатою здобиччю. Подейкували, що накопичив він незліченні скарби і переховує їх у придніпровських хащах, але не раз також бачили, як топче він брудними чобітьми оксамити й парчу, як стеле коням під копита килими чи, виряджений у дамаск, купається в дьогтеві, навмисно показуючи козацьке презирство до розкішних цих тканин і шат. Довго він ніде не засиджувався. Вчинками його вершили завзяття і молодецтво. Часом, приїхавши до Чигирин, Черкас чи Переяслава, гуляв він напропале із запоріжцями, часом жив, як пустельник, із людьми не знався і йшов у степи. Часом ні з сього ні з того оточував себе сліпцями, цілими днями слухаючи їхню гру та пісні, а їх самих золотом осипаючи. Серед шляхти вмів бути двірським кавалером, серед козаків найвідчайдушнішим козаком, серед лицарів — лицарем, серед грабіжників — грабіжником. Дехто вважав його божевільним, бо це була душа і нестримна, і нерозважлива. Навіщо він жив на світі, чого хотів, куди прагнув, кому служив? — він і сам

не знав. А служив степам, вітрам, битвам, любові та власній невгамовній душі. Ця невгамовність і вирізняла його серед інших неотесаних ватажків і серед усієї розбійної братії, у котрої на умі тільки й було що грабунки і котрій було все одно — татар грабувати чи своїх. Богун здобич брав теж, але війні віддавав перевагу; ризикував заради самого ризику; за пісні розраховувався золотом; шукав слави, а про інше не дбав.

Із усіх отаманів тільки він, може, й уособлював собою козака-лицаря, тому й пісня обрала його своїм улюбленцем, а ім'я прославлялося по всій Україні.

Останнім часом Богун зробився переяславським підполковником, але владу чинив полковницьку, бо старий Лобода вже нетвердо тримав пірнача заляклого рукою.

Отож Скшетуський чудово знав, хто такий Богун, а коли й запитав стару княгиню, чи козак той на службі в її синів, то зробив так заради навмисної зневаги, бо відчув у ньому ворога; і, хоч знаменитий був отаман, закипіла кров у наміснику, а все тому, що козак поведився з ним так нахабно.

Іще він зрозумів, що коли все так почалося, то й закінчиться непросто. Та гострим був на язик пан Скшетуський і впевненим у собі, й навіть занадто, й теж не відступав ні перед чим, а до небезпеки і зовсім був жадним. І хоча готовий він був негайно

погнати коня вслід Богунові, та їхати поряд із князівною продовжував. До того ж вози минули яр і вдалині показалися вогні Розлогів.

Розділ IV

Курцевичі-Булиги були старовинним княжим родом, гербом якого був Кур, а родовід ішов од Коріата; насправді ж рід походив начебто від Рюрика. Із двох головних гілок одна сила на Литві, друга на Волині; на Задніпров'я ж перебрався свого часу князь Василь, один із численних нащадків волинської лінії. Як небагатий він не побажав нидіти серед могутніх родичів і вступив на службу до князя Михайла Вишневецького, батька славетного Яреми. Прославивши на цьому поприщі своє ім'я і зробивши князеві чималі лицарські послуги, він отримав за це у спадкове володіння Красні Розлоги, прозвані потім через величезну кількість вовків Вовчими Розлогами, і на постійне пробування там осів. Року 1629-го, перейшовши в латинство, він одружився з Рогозянкою, дівцею з поважного шляхетського роду, що походив із волоської землі. Через рік од шлюбу цього з'явилася на світ дочка Олена. Мати померла при пологах, князь Василь же, про другий шлюб не думаючи, присвятив себе цілком господарству та вихованню єдиної дочки. Був він людиною

сильного характеру і незвичайних достоїностей. Доволі швидко надбавши не великих, але й не малих статків, він зразу ж згадав про свого старшого брата Костянтина, котрий, залишаючись на Волині в бідності та відчуженні від можновладних родичів, змушений був ходити в орендарях. Його, з його дружиною та п'ятьма синами, перевіз Василь у Розлоги і почав ділитися з ними кожним шматком хліба. Так і жили у злагоді обидва Курцевичі аж до кінця 1634 року, коли Василь із королем Владиславом під Смоленськ пішов. Там-то і трапилася прикра історія, що стала причиною його погибелі. У королівському таборі було перехоплено листа, писаного до Шеїна, а підписаного іменем князя і запечатаного Куром. Таке незаперечне свідчення зради, вчиненої лицарем, ім'я котрого до тієї пори було бездоганим, усіх вразило і приголомшило. Марно Василь небеса у свідки закликав, що листа писано не його рукою і не ним підписано, — герб Кур на печаті виключав усілякі сумніви, а у втрату персня з печаткою, чим князь усю справу пояснював, ніхто не повірив. Зрештою князь, про *crimine perduelionis*³¹ засуджений до позбавлення честі та життя, змушений був утікати. З'явившись вночі в

³¹ за обвинуваченням у державній зradі (лат.).

Розлоги, Василь почав заклинати всіма святими брата Костянтина, щоб той піклувався про його дочку, як рідний батько; сам же зник назавжди. Говорили, що він послав із Бара листа князеві Яремі, просячи не віднімати шматка хліба в Олені й дозволити їй спокійно жити в Розлогах під опікою Костянтина; потім усякі чутки про князя пропали. Були відомості, що він невдовзі помер; іще говорили, що він пристав до цісарських і загинув на німецькій війні. Але хто міг знати щось достеменно? Певно, він і насправді загинув, тому що більше долею дочки не цікавився. Скоро про нього й говорити перестали, а згадали тоді, коли з'ясувалося, що ніякої вини на ньому немає. Якийсь Купцевич, вітебчанин, помираючи, зізнався, що писав під Смоленськом Шеїну він, а запечатав листа знайденим у таборі перснем. З огляду на таке свідчення жаль і розгубленість оволоділи всіма серцями. Вирок було переглянуто, князеві Василю повернули добре ім'я, та для засудженого віддяка за пережите прийшла занадто пізно. Розлоги ж Ярема й не думав однімати, бо Вишневецькі, краще за інших знаючи Василя, ніколи на нього вини не покладали. Він би навіть міг удатися до їхнього могутнього заступництва і над вирокком посміятися, а якщо втік, то тому лише, що не виніс безчестя.

Олена спокійно росла в Розлогах під дбайливим наглядом дядька, й лише після його

смерті настали для неї тяжкі часи. Дружина Костянтина, походження сумнівного, за характером була жінкою суворою, крутою та енергійною: чоловік тільки й міг тримати її в послуху. Після його смерті вона залізною рукою почала правити в Розлогах. Служба тремтіла від неї; холопи боялися пані як вогню, сусідам вона теж невдовзі себе показала. На третьому році правління свого, вдягнена як чоловік, верхи на чолі челяді та найманих козаків, вона двічі вчиняла збройні напади на Сивинських у Броварках. Коли полки князя Яреми побили якусь татарську ватагу, що безчинствувала біля Семи Могил, княгиня, очоливши своїх людей, знищила рештки недобитих, які втекли від князя до Розлогів. У Розлогах вона ж улаштувалася міцно і почала вважати їх своєю і своїх синів власністю. Синів вона любила, як вовчиха вовчонат, але, як простолюдинка, не подбала про пристойне для них виховання. Чернець грецького обряду, привезений із Києва, вивчив їх грамоті і цифірі, на чому наука й закінчилась. А тим часом поблизу були Лубни із княжим двором, при котрому молоді князі могли набути лоску, набити руку в канцелярській справі для мирської користі або, записавшись у корогви, в лицарській науці. У княгині, як видно, були свої причини до Лубен їх не посилати.

А раптом би князь Ярема пригадав, чії вони, Розлоги, і поцікавився б долею Олени? Або сам, шануючи пам'ять Василя, вирішив би перебрати опіку на себе? Тоді, напевно, довелось б із маєтку забиратися, і тому княгиню влаштувало, щоб у Лубнах узагалі забули про існування якихось там Курцевичів. Отож молоді князі й виховувалися невігласами, скоріше по-козацьки, ніж по-шляхетськи. Вже підлітками брали вони участь у чварах старої княгині, у набігах на Сивинських, у походах на татарські ватаги. Відчуваючи природжену огиду до грамоти і книг, княжичі цілісні дні стріляли з луків, навчалися володіти обушком і шаблею або накидати аркан. Навіть господарство не цікавило їх, бо княгиня не випускала його з рук. І сумно було бачити цих нащадків величного роду, в жилах яких текла благородна кров, але звички лишилися дикими і грубими, а розум і зачерствілі серця нагадували перелоги степові. Вимахали вони як дуби; однак, усвідомлюючи свою невихованість і неотесаність, соромилися знатись із шляхтою, більш зручним вважаючи товариство диких козацьких ватажків. Вони давно ввійшли у відносини з Низом, де до княжичів ставились як до своїх. По півроку, а то й більше пропадали вони на Січі, вирушаючи з козаками на «промисел», ходили походами на турків і татар; і такі походи стали зрештою

головним і улюбленим їх проведенням часу. Мати цьому не перешкоджала, тому що, як правило, поверталися вони з багатою здобиччю. Та ба, в одному з походів старший, Василь, потрапив до рук поганців. Брати з допомогою Богуна та Богунових запоріжців хоч і відбили старшого, та осліпленим. Відтоді йому більше нічого не лишалось, як сидіти вдома; і, наскільки колись він був найлютішим, настільки тепер пом'якшав, цілковито поринув у роздуми та молитви. Молоді ж і далі продовжували займатися ратною справою, чим зрештою здобули собі прізвисько «князі-козаки». До всього — досить було поглянути на Розлоги-Сіромахи, щоб одразу зрозуміти, що за люди тут мешкають. Коли пан Скшетуський і посол із посольськими возами в'їхали у ворота, вони побачили не фільварок, а скоріше здоровенний сарай, із величезних дубових колод складений, з вузькими, схожими на бійниці вікнами. Приміщення для челяді й козаків, стайні, комори й хижки безпосередньо сусідили з житлом, утворюючи незграбну споруду, що з багатьох — то високих, то низьких — будівель складалася, на вигляд таку убогу і непоказну, що, якби не було світла у віконцях, вважити все це житлом людським було б важко. На майдані перед будинком стриміли два колодязні журавлі, ближче до воріт стояв стовпчик із покладеним на нього колесом для посаженого на ланцюг ведмедя. Могутні ворота —

теж із дубових колод — слугували в'їздом на майдан, повністю оточений ровом і частоколом.

Усе вказувало, що це — оборонна споруда, укріплена проти набігів та нападів. Виглядом своїм вона нагадувала ще й козацьку «паланку»; і, хоча більшість порубіжних шляхетських фільварків такого, а не іншого були вигляду, цей куди більше за інші був схожим на гніздо хижаків. Челядь, яка вийшла зі смолоскипами зустрічати гостей, більше скидалася на розбійників, аніж на двірню. Величезні пси рвалися на майдані з ланцюгів, ніби намагаючись зірватися й кинутися на прибульців, із конюшень доносилося кінське іржання, а молоді Булиги разом із матір'ю заходилися гукати слуг, віддавати розпорядження та лаятися. Серед усього цього шарварку гості пройшли в дім, і тут пан Розван Урсу, що помічав поки що лише дикість і вбогість фільварку та жалкував, що прийняв запрошення ночувати, щиро був вражений тим, що відкрилося його очам.

Всередині житло зовсім не відповідало зубожілому зовнішньому вигляду. Спершу зайшли до просторих сіней, стіни котрих майже геть-чисто всі були завішані обладунками, зброєю та шкурами диких звірів. У двох величезних печах палали колоди, і в яскравому світлі полум'я видно було багаті збруї, сяючі лати, турецькі панцирі, що мерехтіли коштовним камінням; кольчуги з

позолоченими пряжками, напівпанцирі, начеревники, ринграфи, броні великої ціни, шоломи польські й турецькі, а також мисюрські шапки з верхом із срібла. На протилежній стіні розвішано було щити, що на той час уже вийшли з ужитку, а рядом польські списи та східні джириди; ріжучої зброї теж було доволі — від шабель до кинджалів і ятаганів, руків'я котрих, ніби зірочки, мерехтіли, відбиваючи світло, багатьма барвами. По кутках висіли зв'язки шкур: лисячих, вовчих, ведмежих, куничих і горностаєвих — трофеї ловитв княжичів. Нижче, вздовж стін, дримали на обручах яструби, соколи та великі беркути, привезені з далеких східних степів і незамінні в облавах на вовків.

Потім гості зайшли до просторої гостьової світлиці. Й тут у вогнищі під ковпаком гудів ярий вогонь, але тут було ще розкішніше, ніж у сінях. Голі колоди стін завішані були шитвом, на підлозі лежали дивовижні східні килими. Посередині стояв великий стіл на хрестовинах, збитий із простих дощок, увесь заставлений келихами венеційського скла, позолоченими або гравірованими. Попід стінами виднілися столи менші, комоди й мисники, а на них — обкуті бронзою скриньки, шкатули, мідні підсвічники й годинники — все свого часу награбоване турками у венеційців, а козаками у турків. Усю кімнату було завалено силою-силенною розкішних речей, як правило, невідомого

господарям призначення. І всюди розкіш співіснувала з пересічною степовою невибагливістю. Коштовні турецькі комоди, інкрустовані бронзою, чорним деревом та перламутром, стояли поряд із неструганими полицями, прості дерев'яні стільці біля м'яких канап, укритих килимами. Подушки, що лежали за східним звичаєм на канапах, наволочки на собі мали з алтабасу або блакитної камки, але пухом було набито рідко яку, здебільшого ж сіном або гороховою соломою. Коштовні тканини і безцінні предмети — так зване «добро», турецьке чи татарське, — частково були куплені за гроші в козаків, частково захоплені в багатьох війнах іще старим князем Василем, частково — молодими Булигами в походах із низовими, бо княжичі воліли краще ходити на чайках у Чорне море, ніж одружуватися чи наглядати за господарством. Усе це не дивувало пана Скшетуського, що добре знав порубіжні фільварки, та волоський боярин диву дався, серед безмірної цієї пишноти бачачи Курцевичів, узутих у ялові чоботи й одягнених у кожухи, не набагато ліпші за ті, що носили слуги; здивований теж був і пан Лонгин Підбийп'ятка, що звик у себе на Литві до інших звичаїв.

Молоді князі тим часом приймали гостей привітно і якнайввічливіше, одначе — не звиклі до

вищого товариства — виявляли манери такі незграбні, що намісник ледве стримував усмішку.

Старший, Симеон, говорив:

— Сердечно раді вашим милостям і дякуємо за милість вашу. Наш дім — ваш дім, отож улаштувайтесь, як у себе. Кланяємося панам милостивцям під нашим дахом убогим.

І хоча не відчувалося в тоні його ані найменшого самоприниження, хоча не відчувалося, що приймає він людей більш значних, ніж сам, все ж таки кланявся він за козацьким звичаєм у пояс, а за ним кланялися й молодші брати, вважаючи, що того вимагає гостинність і повторюючи:

— Низько кланяємося вашим милостям і милості просимо!..

Тим часом княгиня, потягнувши за рукав Богуна, повела його до сусідньої кімнати.

— Чуєш, Богуне, — сказала вона поспіхом, — на довгі балачки в мене часу немає. Бачила я, що ти на цього молодого шляхтича напустився й сварки з ним шукаєш?

— Мамо! — відповів козак, цілуючи руку старої. — Світ широкий, йому одна дорога, мені інша. Я його не знаю і знати не хочу, тільки хай він князівні не шепоче нічого, а то, як ви мене тут бачите, так і він мою шаблю побачить.

— Гей, здурів, здурів! А чим це ти думаєш, козаченьку? Що з тобою? Хочеш нас і себе

погубити? Адже це жовнір Вишневецького і намісник, людина не проста, бо від князя до хана з посольством їздив. Якщо волосина з його голови впаде під нашим дахом, знаєш, що буде? Воєвода погляд свій зверне на Розлоги, за нього помститься, нас на всі чотири вітри витурить, а Олену в Лубни візьме — і що тоді? З ним теж заводитися будеш? Лубни воювати підеш? Спробуй, якщо палі захотів скуштувати. Козаче непутящий!.. Дивиться шляхтич на дівку чи не дивиться, та тільки як приїхав, так і поїде. І край. Отож тримай себе в руках, а не бажаєш — паняй, звідки приїхав, тому що біду на нас накличеш!

Козак покусував вус, сопів, але все-таки зрозумів, що княгиня говорить до діла.

— Вони завтра поїдуть, мамо, — сказав він, — а я вже стримаюся; хай тільки чорнобрива до них не виходить.

— А тобі яке діло? Хочеш, аби подумали, що я під замком її тримаю? Так вийде ж вона, тому що я цього бажаю! А ти в моїй хаті не розпоряджайся, адже ж не господар!

— Не гнівайтесь, княгине. Коли інакше не можна, так я буду для них солодшим за халву турецьку. Зубом не скрипну, за шаблю не вхоплюся! Хоч би мене й злість ізжерла, хоч би й душа стогоном зайшлася! Хай буде по-вашому!

— Оце вже розмова, соколику! Візьми торбан, зіграй, заспівай, у тебе ж на душі полегшає. А тепер іди до гостей.

Вони повернулися до світлиці, де князі, не знаючи, чим розважити гостей, усе вмовляли їх почуватись як удома і в пояс кланялися. Скшетуський одразу ж різко і гордо подививсь у вічі Богунові, та не побачив у них ні зухвальства, ні виклику. Лице молодого отамана світилося ввічливою радістю, так добре зображуваною, що вона могла б обманути найнедовірливіший погляд. Намісник уважно придивлявся до отамана, бо раніше, в темряві, до пуття його не розгледів. Побачив він молодця стрункого, як тополя, смаглявого, з пишними чорними висячими вусами. Веселість на обличчі Богуна пробивалася крізь українську задумливість, ніби сонце крізь туман. Чоло в отамана було високе, та затулене чорним волоссям у вигляді чубчика, укладеного окремими пасемцями і над густими бровами підстриженого рівними зубчиками. Орлиний ніс, вигнуті ніздрі й білі зуби, що сяяли при кожній усмішці, надавали всьому обличчю виразу дещо хижого, та взагалі був це тип краси української, палкої, яскравої і завзятої. На диво чудовий одяг помітно вирізняв його серед одягнених у кожухи князів. На Богунові був жупан із тонкої срібної парчі та ясно-червоний кунтуш; кольори ці носили всі переяславські козаки. Кульші

йому огортав креповий пояс, із котрого на шовкових перев'язях звисала коштовна шабля; причому й шабля, і одяг тьмяніли в порівнянні із заткнутиим за пояс турецьким кинджалом, руків'я котрого так було всіяне камінням, що сипало навсібіч численні іскри. Людину, так одягнену, будь-хто б напевно визнав скоріше за панича високого роду, ніж за козака; до того ж свобода триматися й панські його манери теж не свідчили про низьке походження. Підійшовши до пана Лонгина, він вислухав історію про пращура Стівійка та обезглавлення трьох хрестоносців, а потім повернувся до намісника і, ніби між ними нічого й не сталося, запитав зовсім невимушено:

— Ваша милість, як я чув, із Криму повертаєтесь?

— Із Криму, — сухо відповів намісник.

— Бував там і я. І хоча в Бахчисарай не заглядав, але заглянути надіюсь, якщо деякі добрі підтвердяться звістки.

— Про які звістки, добродію, говорити зволите?

— Ходять чутки, що, коли король наш милостивий війну з турчином почне, князь-воєвода в Крим із вогнем і мечем завітає, і чуткам цим раді по всій Україні й на Низу, бо якщо не під його рукою погуляємо ми в Бахчисараї, тоді під чиєю ж іще?

— Погуляємо, їй-богу! — відгукнулися Курцевичі.

Поручика потішила повага, з якою отаман відзивався про князя, тому він усміхнувся і сказав уже більш м'яким тоном:

— Вашій милості, як я подивлюся, мало походів з низовими, що уславили вас.

— Маленька війна — маленька слава, велика війна — велика слава. Конашевич Сагайдачний не на чайках, а під Хотинном її здобував.

У цю мить одчинилися двері, і до кімнати, під руку з Оленою, тихо ввійшов Василь, найстарший із Курцевичів. Це була людина зрілого віку, бліда, схудла, з відчуженим і печальним обличчям, яке нагадувало візантійські лики. Довге волосся, рано посивіле від прикростей і страждань, спадало йому на плечі, замість очей видно було дві червоні ями; в руці він тримав мідного хреста, котрим почав осіняти кімнату і всіх присутніх.

— Во ім'я Бога і Отця, во ім'я Спаса і Святої Пречистої! — заговорив незрячий. — Якщо ви апостоли і благу вість несете, ласкаво просимо під християнський дах. Амінь.

— Вибачте, добродію, — буркнула княгиня. — Він не сповна розуму.

Василь же, осіняючи всіх хрестом, продовжував:

— Яко стоїть у «Трапезах апостольських»: «Ті, що пролили кров за віру, — спасенні будуть; полеглі заради благ земних, користоловства або здобичі — прокляті будуть...» Помолімось же! Горе вам, браття! Горе й мені, бо заради здобичі творили ми війну! Господи, помилуй нас, грішних! Господи, помилуй... А ви, мужі, здалеку прибулі, яку вість несете? Чи апостоли ви?

Він замовк і, здавалося, чекав відповіді, тому намісник трохи згодом озвався:

— Не гідні ми такого високого чину. Ми всього лише жовніри, за віру померти готові.

— Тоді спасенні будете! — сказав сліпий. — Та не настав для нас іще день порятунку... Горе вам, браття! Горе мені!

Останні слова сказав він, майже стогнучи, і такий безмежний відчай написаний був на його лиці, що гості не знали, як повестися. Тим часом Олена посадила сліпого на стілець, а сама, висковзнувши в сіни, зразу ж повернулася з лютнею.

Тихі звуки полинули по кімнаті, і, вторячи їм, князівна заспівала духовну пісню:

Вдень і вночі я благаю, як можу!

Слізним благанням повір

щиросердним,

Грішному стань же отцем
милосердним,
Змилуйся, Боже!

Сліпець відкинув голову назад, вслухаючись у слова, що діяли на нього, здавалось, як цілющий бальзам, бо зі змученого його лиця поступово зникав вираз болю та страху; потім голова нещасного впала на груди, й він лишився сидіти, ніби в напівсні або напівзаціпенінні.

— Якщо пісню доспівати, він і зовсім заспокоїться, — тихо сказала княгиня. — Бачите, добродії, безумство його полягає в тому, що він чекає апостолів; і хоч хто б до нас приїхав, він одразу виходить запитувати, чи не апостоли...

Олена тим часом продовжувала:

Виведи, Господи, дух безтілесний, —
Він заблукав у пустелі безводній;
Він в самоті, як в безкрай безодні
Човен без весел.

Нижний голос її лунав усе голосніше, і — з лютнею в руках, з очима, зведеними догори, — вона була такою чарівною, що намісник очей із неї не зводив. Він задивився на неї, втопився в ній і забув про все на світі.

Захоплення намісника було перервано старою княгинею:

— Досить! Тепер він нескоро прокинеться. А тим часом прошу ваших милостей повечеряти.

— Ласкаво просимо на хліб-сіль! — луною відгукнулися на слова матері молоді Булиги.

Пан Розван, як найгалантніший кавалер, подав руку княгині, що побачивши, пан Скшетуський рушив одразу ж до князівни Олени. Серце, ніби віск, розтопилося в ньому, коли він відчув на своїй руці її руку. Очі його засяяли, і він сказав:

— Схоже, що й ангели небесні не співають солодше, ласкава панно.

— Гріх на душу берете, лицарю, порівнюючи мій спів із ангельським, — відповіла Олена.

— Не знаю, чи беру, але вірно й те, що з охотою дав би я собі очі випекти, лише б до смерті спів ваш слухати. Одначе що ж говорю! Сліпцем не зміг би я бачити вас, що теж мука нестерпна.

— Не говоріть так, ваша милість: поїхавши від нас завтра, завтра нас і забудете.

— О, не станеться цього, адже я, ласкава панно, так вас покохав, що до кінця днів своїх іншого почуття знати не бажаю, а цього — ніколи не збуду.

Яскравий рум'янець залив обличчя князівни, груди почали сильніше здійматися. Вона хотіла

щось відповісти, але тільки губи її затремтіли, — отож пан Скшетуський вів далі:

— Ви сама, ласкава панно, зразу забудете мене з цим гожим отаманом, який співу вашому на бандурі підігравати буде.

— Ніколи! Ніколи! — прошепотіла дівчина. — Одначе ви, ваша милість, бережіться його: це страшна людина.

— Що мені якийсь там козак! Хай би й ціла Січ із ним разом була, я на все заради вас готовий. Ви для мене коштовність безцінна, ви серденько моє, та от довідатись би — чи взаємністю відповідають мені.

Тихе «так» райською музикою пролунало у вухах пана Скшетуського, й одразу ж здалося наміснику, що в грудях його не одне, а десять сердець б'ється; світ постав перед очима посвітлілим, ніби сонячні промені осяяли все навкруги; пан Скшетуський відчув у собі невідому досі силу, начебто за плечима його розгорнулися крила. За столом декілька разів промайнуло лице Богуна, що дуже змінилося й зблідло, та намісник, знаючи про взаємне до себе почуття Олени, суперника тепер не побоювався. «Та пішов би він до дідька! — думав Скшетуський. — Хай же й заважати не потикається, а то я його знищу!» Хоча, взагалі-то кажучи, думав він зовсім про інше.

Він відчував, що Олена сидить поруч, що вона близько, що плечем своїм він майже торкається її плеча; бачив він рум'янець, який не сходив із гаряче палаючого лица, бачив бентежні перса, очі, то скромно опущені вниз і накриті віями, то сяючі, наче дві зорі. Олена, хоч і була зацькована Курцевичихою, хоч і перебувала дні свої в сирітстві, печалі та страху, була, як не кажи, палкою українкою. Ледве впав на неї теплий промінь любові, вона відразу ж розквітла, ніби троянда, і прокинулася для нового, невідомого життя. Вона сяяла вся щастям і відвагою, й пориви ці, сперечаючись із дівочою сором'язливістю, залили її ланіти прекрасним рум'янцем. А пан Скшетуський просто із шкури ліз. Він пив, забувши міру, та мед не п'янив уже захмелілого від любові. Нікого, крім діви своєї, він за столом просто не помічав. Не бачив він, що Богун блід усе дужче і дужче, раз у раз торкаючись руків'я кинджала; не чув, як пан Лонгин утретє брався розповідати про пращура Стівійка, а Курцевичі — про свої походи за «турецьким добром». Пили всі, крім Богуна, і кращий до того приклад подавала стара княгиня, підіймаючи келих то за здоров'я гостей, то за благополуччя милостивого князя і володаря, то, зрештою, за господаря Лупула. Ще розмовляли про сліпого Василя, про колишні його ратні подвиги,

про злосчасний похід і нинішнє його божевілля, що його Симеон, найстарший, пояснював так:

— Самі, ваші милості, посудіть, якщо найменша пилінка окові бачити заважає, то хіба ж великі шматки смоли, що в мозок потрапили, не можуть розум помутити?

— Дуже тонкий він *instrumentum*, 32 — розмірковував пан Лонгин.

Тим часом стара княгиня помітила, як змінилось обличчя Богуна.

— Що з тобою, соколе?

— Душа болить, мамо, — насуплено відповів той, — та козацьке слово не дим, ото ж я його дотримаюся.

— Терпи, синку, могорич буде.

Вечерю було завершено, але мед у чари наливати не переставали. Прийшли ще ж і козачки, покликані для більших веселощів танцювати. Забриніли бандури й бубон, під звуки яких заспанім підліткам належало розважати присутніх. Затим і молоді Булиги пішли навприсядки. Стара княгиня, узявши руки в боки, заходилася притупувати на одному місці, та пританцювувати, та приспівувати, що забачивши, й пан Скшетуський пішов із Оленою в танок. Ледве він обняв її, як

32 пристрій (лат.).

Йому здалося, що самі небеса притискає він до грудей. У хвацькому кружлянні танку довгі дівочі коси обвилися навколо його шиї, ніби дівчина хотіла назавжди прив'язати до себе княжого посланця. Не втерпів тут шляхтич, вибрав момент, нахилився й крадькома палко поцілував солодкі вуста.

Пізно вночі, лишившись удвох із паном Лонгином у кімнаті, де їм постелили, поручик, замість того щоб лягти спати, всівся на постелі і сказав:

— Із іншою вже людиною завтра, ваша милість, до Лубен поїдете!

Підбийп'ятка, що саме договорив молитву, здивовано витріщився й запитав:

— Це, значить, як же? Ви, добродію, тут залишитесь?

— Не я, а серце моє! Тільки *dulcis recordatio*³³ поїде зі мною. Бачите ви мене, ваша милість, у великому хвилюванні, бо від бажань солодких ледве повітря *oribus*³⁴ ловлю.

— Невже, вельмишановний добродію, ви в князівну закохалися?

33 солодкий спомин (лат.).

34 вустами (лат.).

— Саме так. І це так само вірно, як я сиджу перед вами. Сон утікає від очей, і тільки зітхання жадані мені, від яких я весь парою, мабуть, вивітрюся, про що вашій милості звіряюся, бо, маючи чуле серце, яке очікує любові, ви напевне муки мої зрозумієте.

Пан Лонгин теж зітхати почав, показуючи, що розуміє любовну муку, і за хвилину запитав співчутливо:

— А чи не обітували й ви, вельмишановний добродію, цнотливості?

— Запитання таке є безглуздом, бо якщо кожне такі обітниці даватиме, то *genus humanum*³⁵ зникнути приречений.

Подальшу розмову було перервано приходом слуги, старого татарина з прудкими чорними очима і зморщеним, як сушене яблуко, лицем. Увійшовши, він кинув багатозначний погляд на Скшетуського й запитав:

— Чи не потрібно чого вашим милостям? Може, меду по чарці перед сном?

— Не треба.

Татарин наблизився до Скшетуського і прошепотів:

³⁵ рід людський (лат.).

— Я, пане, до вашої милості з дорученням від князівни.

— Будь же мені Пандаром! — радісно вигукнув намісник. — Можеш говорити при цьому кавалерові, бо я йому в усьому відкрився.

Татарин дістав із рукава шматок стрічки.

— Панна посилає його милості панові цю перев'язь і передати звеліла, що любить усією душею.

Поручик ухопив стрічку, в захваті почав її цілувати і притискати до грудей, а потім, дещо заспокоївшись, запитав:

— Що вона тобі сказати звеліла?

— Що любить його милість пана всією душею.

— Тримай же за це таляра. Значить, сказала, що любить мене?

— Сказала.

— Тримай іще таляра. Хай благословить її Господь, бо й вона мені наймиліша. Передай же... або ні, стривай: я їй напишу; принеси-но чорнила, пер та паперу.

— Чого? — запитав татарин.

— Чорнила, пер і паперу.

— Такого в нас і в домі не тримають. При князю Василеві мали; потім теж, коли молоді князі грамоти у ченця вчилися; та тільки давно вже це було.

Пан Скшетуський клацнув пальцями.

— Дорогенький Підбийп'ятко, чи немає у вас, ваша милість, чорнила й пер?

Литвин розвів руками й підвів очі до стелі.

— Тьху, чорт забирай! — сказав поручик. —
Що ж робити?

Татарин тим часом присів навшпиньки біля вогню.

— Навіщо писати? — сказав він, ворущачи жаринки. — Панна спати пішла. А що написати хотіли, то завтра й сказати можна.

— Коли так, що ж! Вірний ти, як я подивлюся, слуга князівні. Візьми ж і третього таляра. Давно служиш?

— Еге! Сорок літ буде, як князь Василь мене ясиром узяв; і з того часу служив я йому вірно, а коли вночі виїздив невідомо куди, то дитя Костянтину залишив, а мені сказав: «Чехла! І ти дівчинку не залиш. Бережи її як зіницю ока». Лаха іль алла!

— Так ти й робиш?

— Так і роблю; пильно дивлюся.

— Розкажи, що бачиш. Як тут князівні живеться?

— Недобре тут задумали, Богунові її хочуть оддати, псові проклятому.

— Гей! Не бувати цьому! Знайдуться заступники!

— Дай-то Боже! — сказав старий, розкидаючи палаючі головешки. — Вони її Богунові хочуть оддати, щоб узяв і поніс, як вовк ягня, а їх у Розлогах залишив, тому що Розлоги їй, а не їм, після князя Василя залишені. Він же, Богун цей, на таке згоден, адже по хащах у нього скарбів більше сховано, ніж піску в Розлогах; та тільки ненавидить вона його відтоді, як при ній він людину келепом розрубав. Кров упала між них і ненавистю проросла. Нема Бога, крім Бога!

Заснути тієї ночі намісник не міг. Він ходив по кімнаті, дивився на місяць і обмірковував різні плани. Тепер було зрозуміло, що замишляють Булиги. Якби взяв за себе князівну який-небудь сусідній шляхтич, він би затребував і Розлоги, і мав би рацію, бо вони належали їй, а то й поцікавився б іще звітом опіки. Ось чому Булиги, що самі давно покозачилися, вирішили віддати дівчину козакові. Від цієї думки пан Скшетуський стискував кулаки і поривався схопити меч. Він вирішив розкрити низькі заміри й відчував у собі сили здійснити це. Адже опіку над Оленою здійснював і князь Ярема: по-перше, тому що Розлоги було подаровано старому Василю Вишневецькими, а по-друге, тому що сам Василь писав із Бара князеві, благаючи про заступництво. Тільки, зайнятий численними своїми трудами, походами та аферами, воєвода досі не

зумів подбати про опіку. Та досить буде йому нагадати, і справедливість восторжествує.

У Божому світі вже світало, коли Скшетуський упав на ліжко. Спав він міцно і скоро прокинувся з готовим рішенням. Вони з паном Лонгином поспіхом одяглись, оскільки вози стояли вже наготові, а жовніри пана Скшетуського сиділи в сідлах, готові до від'їзду. У гостьовій світлиці посол підкріплювавсь юшкою в товаристві Курцевичів і старої княгині; не було тільки Богуна: чи він спав іще, чи поїхав — було незрозуміло.

Попоївши, Скшетуський сказав:

— Добродійко! *Tempus fugit*,³⁶ ось-ось і на коней сядемо, але перш ніж од усієї душі подякувати вам за гостинність, хотів би я про одну важливу справу з вашою милістю, добродійко, з їх милостями, синами вашими, довірчо переговорити.

На лиці княгині зобразилося здивування; вона подивилася на синів, на посла і на пана Лонгина, мовби за їхнім виглядом збираючись угадати, про що йдеться, з деякою тривогою в голосі сказала:

— Покірна слуга вашої милості.

Посол хотів вийти, та вона йому не дозволила, а сама з синами та намісником перейшла в уже відомі нам, обвішані обладунками та зброєю сіни.

³⁶ Час біжить (лат.).

Молоді князі розташувалися в ряд за спиною матері, а вона, стоячи перед Скшетузьким, запитала:

— Про яку ж справу, ваша милість, говорити бажаєте?

Намісник швидко, майже суворо, поглянув на неї.

— Вибачте, добродійко, і ви, молоді князі, що проти звичаю, замість того щоб через достойних послів діяти, сам у справі своїй заступником буду. На жаль, іншої можливості не маю, а якщо чому бути, того не минути, то без довгого кунктаторства подаю вашій милості, добродійко, і вашим милостям, як опікунам, моє покірне прохання — будьте ласкаві князівну Олену за мене заміж оддати.

Якби хвилини цієї, зимового цього дня, блискавка вдарила в майдан Розлогів, вона б справила на княгиню із синами враження менше, ніж слова намісника. Якийсь час вони із здивуванням дивилися на гостя, а той, прямий, спокійний і на диво гордий, стояв перед ними, наче не просити, а повелівати мав намір. Не знаючи, що відповісти, княгиня взялася запитувати:

— Як це? За вас, добродію? Олену?

— За мене, вельмишановна пані. І це мій твердий намір!

Хвилину всі мовчали.

— Чекаю відповіді вашої милості, добродійко.

— Вибачте, вельмишановний добродію, — відповіла, трохи опанувавши себе, княгиня, і голос її став сухим і різким. — Прохання такого кавалера — честь для нас немала, та тільки нічого з цього не вийде, бо Олену обіцяла я вже іншому.

— Одначе подумайте, добродійко, як дбайлива піклувальниця, — чи не буде це проти волі князівни і чи не ліпший я за того, кому ви її, добродійко, обіцяли.

— Вельмишановний пане! Хто ліпший, судити мені. Можливо, ви й ліпший, та нам-то що, коли ми вас не знаємо.

На ці слова намісник випростався іще гордовитіше, а погляди його зробилися ножа гостріші, хоча й залишалися холодними.

— Зате я знаю вас, негідники! — гаркнув він. — Хочете кривну свою мужикові віддати, тільки б він вас у незаконно привласненому маєтку залишив...

— Сам негідник! — крикнула княгиня. — Оце так ти за гостинність платиш? Таку вдячність у душі маєш? Ох, змій! Ба який! Звідкіля ж ти такий узявся?

Молоді Курцевичі, приклацуючи пальцями, почали на стіни, мовби вибираючи зброю, поглядати, а намісник вигукнув:

— Нехристи! Прибрали до рук сирітське надбаня, та постривайте! Князь про це вже завтра знатиме!

Почувши таке, княгиня відступила в куток сіней і, схопивши рогатину, пішла на намісника. Князі теж, похапавши хто що міг — шаблю, обушок, ніж, — оточили його півколом, дихаючи, мов зграя скажених вовків.

— До князя підеш? — закричала княгиня. — А чи вийдеш живим звідси? А чи не остання це година твоя?

Скшетуський схрестив на грудях руки й бровою не повів.

— Я як посол князя повертаюся з Криму, — сказав він, — і якщо тут хоч одну краплину крові моєї буде пролито, то через три дні від місця цього й попелу не лишиться, а ви в лубенських темницях згниєте. Чи є на світі сила, яка б вас могла врятувати? Не грозіться ж, не злякаєте!

— Хай ми згинемо, але здохнеш і ти!

— Тоді бий! Ось груди мої.

Князі, під проводом матері, продовжували тримати клинки націленими в намісникові груди, та видно було, що якісь незримі пута не пускали їх. Сопучи і скрегочучи зубами, Булиги тіпались у безсилій люті, одначе удару ніхто не завдавав. Стримувало їх страшне ім'я Вишневецького.

Намісник був господарем становища.

Безсилий гнів княгині перетворився тепер на потік образ:

— Пройдисвіт! Дрібнота! Голодранець! Із князями породичатися захотів, так нічого ж ти не отримаєш! Будь-кому, тільки не тобі, віддамо, в чому нам і князь твій не укажчик.

На що пан Скшетуський:

— Не час мені свій родовід описувати, але вважаю, що ваша князівська ясновельможність спокійнісінько могло б за ним щит із мечем таскати. До того ж, якщо мужик вам гарним на вроду видається, то вже я ж бо трохи кращий. Що ж до статків моїх, то й вони можуть із вашими позмагатися, а якщо даром Олену мені віддавати не хочете, не турбуйтеся — я теж вас залишу в Розлогах, розрахунків з опіки не вимагаючи.

— Не даруй того, що не твоє.

— Не дарую я, але зобов'язання на майбутнє даю і в тому ручаюся словом лицарським. Так що вибирайте — або князеві звіт з опіки подасте й од Розлогів одступитесь, або мені Олену віддасте, а маєток утримаєте...

Рогатина повільно висковзувала із княгининих рук і зрештою зі стукотом упала на підлогу.

— Вибирайте! — повторив пан Скшетуський. — Aut pacem, aut bellum!³⁷

³⁷ Або мир, або війну! (лат.)

— Щастя ж, — дещо м'якше сказала Курцевичиха, — що Богун із соколами поїхав, не маючи бажання на ваших милостей дивитися; він уже вчора ввечері щось запідозрив. Інакше без кровопролиття не обійшлося би.

— Але ж і я, добродійко, шаблю не для того ношу, щоб пояс відтягувала.

— Та хіба гоже такому кавалеру, ввійшовши по-доброму в хату, так на людей накидатися й дівку, наче з неволі турецької, силою віднімати.

— А чому ж ні, якщо вона в неволю холопові мусить бути продана?

— Такого, добродію, ви про Богуна не говоріть, бо він хоч і безрідний, але воїн природжений і лицар знаменитий, а нам змалечку знайомий і як рідний у домі. Йому дівку не віддати або ножем ударити — один біль.

— А мені, вельмишановна добродійко, їхати пора, тому перепрошую, але ще раз повторюю: вибирайте!

Княгиня звернулася до синів:

— А що, синки, скажете ви на таке покірне прохання шановного кавалера?

Булиги переглядалися, підштовхуючи один одного ліктями, й мовчали.

Нарешті Симеон буркнув:

— Звелите бити, мамо, так будемо, звелите віддати дівку, так оддамо.

— Бити — погано і віддати — погано.

Потім, обернувшись до Скшетуського, сказала:

— Ви, добродію, так нас притисли, що хоч лусни. Богун — людина шалена і піде на все. Хто нас од його помсти захистить? Сам загине від князя, та спершу нас погубить. Як же мені бути?

— Ваша справа.

Княгиня якийсь час мовчала.

— Слухайте ж, добродію-кавалере. Все це мусить в таємниці залишитися. Богуна в Переяслав одправимо, самі з Оленою до Лубен поїдемо, а ви, добродію, упрохаєте князя, щоб він нам охорону в Розлоги прислав. У Богуна поблизу півтора ста козаків, частина з них у нас на постої. Зараз ви Олену взяти не можете, бо він її відіб'є. Інакше воно бути не може. Їдьте ж, нікому не кажучи ні слова, і ждїть нас.

— А ви не обманете.

— Та якби ми могли! Самі бачите, не можемо. Дайте слово, що секрет до часу збережете!

— Даю. А ви дівку даєте?

— Ми ж не можемо не дати, хоча нам Богуна й жаль...

— Тьху! Вельмишановні панове, — раптом сказав намісник, звертаючись до князів, — четверо

вас, яко дуби могутніх, а одного козака злякались і підступом його провести хочете. Хоч я вам і дякувати мушу, одначе скажу: не годиться достойній шляхті так жити!

— Ви, ваша милість, у це не встрявайте, — крикнула княгиня. — Не ваше це діло. Як нам бути накажете? Скільки у вас, добродію, жовнірів проти півтораста його козаків? Чи захистите нас? Чи захистите хоч Олену, котру він силою умкнути готовий? Не вашої милості це справа. Їдьте собі в Лубни, а що ми будемо робити — це знати нам, тільки б ми вам Олену приправили.

— Робіть, як хочете. Одне тільки скажу: якщо тут князівні яка кривда буде — горе вам!

— Не говоріть же з нами так, не виводьте ви нас із себе.

— А хіба не ви над нею насильство вчинити хотіли, та й тепер, продаючи її за Розлоги, вам і на думку не спало запитати — чи буде їй до душі моя персона?

— От і запитаємо при вас, — мовила княгиня, стримуючи гнів, що знову закипав, бо чудово вловлювала презирство у словах намісника.

Симеон пішов за Оленою і через деякий час із нею повернувся.

Серед громів і погроз, які, ніби відлуння бурі, що стихала, здавалося, стрясали ще повітря, серед насуплених цих брів, лютих поглядів і суворих

облич прекрасний образ дівчини засяяв, наче сонце після бурі.

— Добродійко-панно! — похмуро сказала їй княгиня, вказуючи на Скшетуського. — Коли ваше на те бажання, то ось він, ваш майбутній чоловік.

Олена побіліла мов крейда, з криком затулила очі руками, а потім несподівано простягла долоні до Скшетуського.

— Чи правда це? — прошепотіла вона в захваті.

Годину по тому ескорт посла і загін намісника неспіхом ішли лісовою дорогою в напрямі до Лубен. Скшетуський із паном Лонгином Підбийп'яткою їхали на чолі, за ними довгою вервечкою тяглися посольські повози. Намісник цілком був заглиблений у печаль та роздуми, коли вирвали його раптом із них обірвані слова пісні:

Тужу, тужу, серце болить...

У глибині лісу на вузькій найждженій селянами стежці показався Богун. Кінь його був у милі та грязюці.

Видно, козак за звичкою своєю кинувся в степи та хащі, захмеліти від вітру, загубитися та забути в просторах і те, від чого душа боліла, перебути.

Тепер він повертався в Розлоги.

Дивлячись на чудову цю, воістину лицарську постать, що майнула вдалині й одразу ж пропала, пан Скшетуський на мить замислився й пробурмотів:

— Та вже ж... щастя, що він когось на її очах розполовинив...

Але тут ніби співчуття стиснуло серце, ніби стало йому Богуна жаль, але ще більше пожалкував він, що, пов'язаний даним княгині словом, не міг зразу ж, не гаючись погнати коня вслід козакові й сказати: «Ми кохаємо одну, а значить, один із нас на світі зайвий! Діставай, козаче, шаблю!»

Розділ V

Прибувши до Лубен, пан Скшетуський князя не застав, через те що той до пана Суфчинського, старого свого дворянина, в Сенчу поїхав. Із князем відбули княгиня, обидві панни Збараські та багато осіб, які перебували при дворі. В Сенчу негайно дано було знати про повернення намісника з Криму і прибуття посла. Тим часом знайомі та побратими радісно вітали Скшетуського після тривалої розлуки, а більше інших пан Володийовський, котрий після їхнього чергового поєдинку зробився найближчим другом намісника. Кавалер цей відзначався тим, що постійно бував закоханим. Переконавшись у підступності Анусі Борзобагатої,

він звернув своє серце до Анелі Ленської, теж панни із фрауціммера, але, коли й вона буквально місяць тому обвінчалася з паном Станішевським, Володийовський, аби втішитися, заходився зітхати по старшій князівні Збараській — Анні, племінниці князя Вишневецького.

Та ба, він і сам розумів, що, так високо замахнувшись, не міг і найменшої мати надії, тим паче що від імені пана Пшиємського, сина ленчицького воєводи, вже заявилися сватати князівну пан Бодзінський і пан Ляссота. Тому злощасний Володийовський повідомив нашому намісникові нові свої прикрощі, відкриваючи йому придворні справи і таємниці, що останній вислуховував краєм вуха, маючи думки і серце зайняті іншим. Якби не душевне збентеження це, любові, хоч і взаємній, завжди супутне, Скшетуський був би цілком щасливий, після тривалої відсутності повернувшись до Лубен, де його оточили друзі й веремія звичного з давніх літ жовнірського життя. Лубни, як княжий замок-резиденція і пишнотою своєю не поступаючись будь-яким резиденціям «королят», вирізнялися все ж тим, що життя тут було суворим, майже похідним. Хто не знав тутешніх порядків і звичаїв, той, приїхавши навіть найспокійнішої пори, міг подумати, що тут до якоїсь воєнної кампанії готуються. Жовнір переважав тут числом

над дворянином, залізу віддавалась перевага перед золотом, голос бівуачних сурем визнавався важливішим за галас бенкетів і розваг. Всюди панував зразковий порядок і не відома ніде більш дисципліна; всюди без ліку було лицарства, приписаного до різних корогів: панцирних, драгунських, козацьких, татарських і волоських, у котрих служило не тільки Задніпров'я, але й охочекомонна шляхта зі всіх кінців Речі Посполитої. Усяк, хто прагнув пройти істинно лицарський вишкіл, поривався в Лубни; отож поряд із русинами були тут і мазури, і литва, і малополяни, і навіть — що зовсім уже дивно — пруссаки. Піхотні регіменти й артилерія, що інакше називалася «вогневий люд», сформовані були здебільшого з найдосвідченіших німців, найнятих за високу платню; у драгунах служили, як правило, місцеві. Литва — в татарських корогвах. Малополяни записувалися найохочіше під панцирні знамена. Князь не дозволяв лицарству байдикувати; у таборі не припинявся постійний рух. Одні полки вирушали змінити гарнізони в фортецях і на заставах, інші поверталися до Лубен; цілісінькі дні тривали навчання та муштра. Час від часу, хоча від татар невпокою не очікувалося, князь здійснював далекі вилазки в глухі степи й пустелі, щоби привчити жовнірів до походів і, діставшись туди, де ще досі ніхто не бував, рознести славу імені свого.

Минулої осені, приміром, рухаючись по лівому березі Дніпра, пройшов він аж до Кодака, де пан Гродзіцький, начальник тамтешнього гарнізону, приймав його, як удільного монарха; потім пішов уздовж порогів до самої Хортиці, а на Кичкасовому урочищі звелів купу величезну каміння насипати на пам'ять і на знак того, що цією дорогою жоден іще володар не забивався так далеко.³⁸

Пан Богуслав Маскевич, жовнір добрий, хоча в молодих літах, до того ж і чоловік учений, котрий описав, як і інші княжі походи, й цей, розповідав про нього дива дивні, а пан Володийовський негайно все підтверджував, бо теж ходив із ними. Побачили вони пороги й були вражені ними, особливо ж страшним Ненаситцем, який щороку, як колись Сцілла і Харибда, по декілька десятків людей пожирав. Потім повернули на схід, у степові згарища, де через недогарки кіннота ступити навіть не могла, тож доводилося коням ноги шкурами обмотувати. Бачили вони там силу-силенну гадів-жовтобрюхів і величезних зміїв-полозів завдовжки десять ліктів і завтовшки з чоловічу руку. По дорозі вирізали вони на поодиноких дубах

38 Це слова Маскевича, котрий міг не знати про перебування на Січі Самуеля Зборовського. (Прим. авт.)

pro aeterna rei memoria³⁹ княжі герби і зрештою досягли такої глушини, де годі було примітити сліди людські.

— Я навіть подумував, — розповідав учений пан Маскевич, — що нам врешті-решт, як Уліссу, і в Гадес зійти доведеться.

На що пан Володийовський:

— Уже й люди з корогви пана стражника Замойського, котра йшла в авангарді, клялися, що бачили ті самі *fines*,⁴⁰ на котрих *orbis terrarum*⁴¹ закінчується.

Намісник, у свою чергу, розповідав товаришам про Крим, де пробув майже півроку в очікуванні відповіді його милості хана, про тамтешні міста, з давніх часів існуючі, про татар, про їхню військову силу і, зрештою, про страх, у який вони впали, довідавшись про вирішальний похід на Крим, у котрому всі сили Речі Посполитої мають брати участь.

Так перебували вони в розмовах вечори, дожидаючи князя; іще намісник одрекомендував

³⁹ заради вічної пам'яті (лат.).

⁴⁰ рубежі (лат.).

⁴¹ коло земель (лат.).

близьким друзям пана Лонгина Підбийп'ятку, котрий, як людина приємна, відразу припав усім до душі, а показавши у володінні мечем надлюдську силу свою, здобув загальну повагу. Декому розповів уже литвин і про пращура Стівійка, і про три зітнуті голови, тільки стосовно своєї обітниці промовчавши, бо не хотів зробитися об'єктом жартів. Особливо заприязнилися вони з Володийовським із причини, як видно, схожої сердечної чутливості; вже через кілька днів ходили вони разом зітхати на вал — один із приводу зірочки, що мерехтіла занадто високо, і тому була недосяжною, *alias*⁴² по князівні Анні, другий — по незнайомці, від котрої відділяли його три обітовані голови.

Кликав навіть Володийовський пана Лонгина у драгуни, та литвин безповоротно вирішив записатися в панцирні, щоби служити під Скшетуським, не без задоволення дізнавшись у Лубнах, що той вважається лицарем без страху та догани й одним із кращих княжих офіцерів. До того ж у корогві, де пан Скшетуський був поручиком, відкривалася вакансія після пана Закревського,

⁴² себто (лат.).

прозваного «Miserere mei»,⁴³ котрий ось уже два тижні хворів і був безнадійним, бо від вогкості всі рани його повідкривалися. Отож до сердечної туги намісника додався ще смуток із приводу майбутньої втрати старого товариша і досвідченого друга, й по декілька годин на день Скшетуський ні на крок не відходив од хворого, втішаючи бідолаху та вселяючи в нього надію, що не в одному ще поході повоюють вони.

Але старий не потребував, аби його втішали. Він весело помирав на твердому лицарському ложі, обтягнутому кінською шкурою, і з майже дитячою усмішкою дивився на розп'яття, що висіло на стіні. Скшетуському ж відповідав:

— Miserere mei, ваша милість поручику, а я піду собі по свій небесний кошт. Тіло моє дуже вже від ран діряве, й побоююсь я, що святий Петро, котрий є маршалом Божим і за благоліпством у небесах наглядати зобов'язаний, не пустить мене в такій дірявій оболонці до раю. Та я скажу: «Святий Петруню! Заклинаю тебе вухом Малховим не відвертатись, адже це погані попсували мені одежину тілесну... Miserere mei! А якщо буде який похід святого Михайла на гаспидське воїнство, так старий Закревський іще знадобиться!»

⁴³ «Помилуй мя» (лат.).

Ось чому поручик, хоча, будучи жовніром, багато разів і сам смерть бачив, і бував причиною чужої смерті, не міг стримати сліз, слухаючи старого, кончина котрого була подібною до тихого заходу сонця.

І от якось уранці дзвони всіх лубенських костьолів і церков сповістили про смерть Закревського. Саме цього дня приїхав із Сенчі князь, а з ним панове Бодзінський, Ляссота, весь двір і багато шляхти в декількох десятках карет, оскільки з'їзд у пана Суфчинського був чималий. Князь, бажаючи відзначити заслуги покійного й показати, як поціновує він людей лицарського чину, влаштував пишний похорон. У жалобній ході брали участь усі полки, що стояли в Лубнах, на валу стріляли з ручних пищалей і мушкетів. Кавалерія йшла по місту від замку до парафіяльного костьолу в бойовому строю, але із зачохленими знаменами; за нею, тримаючи рушниці дулами вниз, рухалися піхотні полки. Князь у жалобі їхав за труною в позолоченій кареті, запряженій восьмериком білих як сніг коней із пофарбованими в червоногарячий колір гривами та хвостами і з пучками страусового пір'я на маківках. Попереду карети рухався загін яничарів — особиста охорона князя, а позаду на чудових конях — пажі, одягнені на іспанський манер; за ними високі придворні сановники, стременні дворяни, камердинери, врешті, гайдуки

та виїзні лакеї. Процесія зупинилася спершу біля дверей парафіяльного костьолу, де ксьондз Яскульський зустрів труну промовою, що починалася: «Куди ти йдеш од нас, високошановний Закревський?» Потім сказали прощальні слова деякі з присутніх, а серед них і Скшетуський, як начальник і друг покійного. Затим труну внесли до костьолу, й тут нарешті виголосив промову златоуст із златоустів, ксьондз-єзуїт Муховецький, який говорив так піднесено і красиво, що сам князь просльозився, тому що був повелитель із вельми чуйним серцем і батько жовнірам. Дисципліни він вимагав залізної, та в щедрості, лагідному ставленні до людей і доброзичливості, котрими обдаровував не лише жовнірів своїх, але й дружин їхніх із дітьми, з ним ніхто не міг рівнятися. До бунтарів грізний і безжальний, був він істинним благодійником не тільки шляхті, але й усім своїм підданам. Коли об сорок шостім році сарана пожерла врожай, він за цілий рік спустив виплату чиншу, народові ж розпорядився видавати зерно із засіків, а після хорольської пожежі всіх міщан два місяці утримував на свій кошт. Орендарі й підстарости в економіях тремтіли, як би до княжих вух не дійшли скарги про якісь зловживання чи кривди, народові вчинені. Сиротам забезпечувалася така опіка, що на Задніпров'ї називали їх «княжими дітьми». За цим

догляд здійснювала сама княгиня Гризельда, маючи в помічниках отця Муховецького. І панували по всіх княжих уділах достаток, лад, справедливість, спокій, але й страх теж, бо досить було найменшого непослуху, і князь не знав упину в гніві та покараннях; так у натурі його поєднувалися великодушність із суворістю. А в ті часи і в тих краях така суворість лише й давала можливість буттю та ретельності людській вкорінитися й пускати пагони, тільки завдяки їй виникали міста і села, хлібороб брав гору над грабіжником, купець спокійно провадив свою торгівлю, дзвони мирно скликали віруючих на молитву, ворог не смів порушити кордону, розбійні зграї або гинули на палях, або перетворювалися на регулярних жовнів, а пустельний край процвітав.

Дикій землі і диким жителям її саме така рука була й потрібна, адже з України на Задніпров'я тягся найнеспокійніший народ: ішли поселенці, приваблювані наділом і родючістю землі, селяни-втікачі з усієї Речі Посполитої, злочинці, що вирвались із в'язниць, словом, як сказав би Лівій: «*Pastorum convenarumque plebs transfuga ex suis populis*». ⁴⁴ Тримати їх у шорах, перетворити на

⁴⁴ «Юрби пастухів і всякого наброду, перекинчиків із своїх племен» (лат.).

мирних поселенців і прищепити смак до осілого життя тільки й міг такий лев, од рику якого все тремтіло.

Пан Лонгинус Підбийп'ятка, вперше в житті князя на похороні побачивши, власним очам не повірив. Стільки наслухавшись про його славу, він уявляв князя таким собі велетнем, що статтю звичайних людей переважає, а князь виявився зросту скоріше низького й досить худорлявий. Він був іще молодий, маючи всього-на-всього тридцять шість років, одначе на лице його вже ліг відбиток ратних трудів. Наскільки в Лубнах жив він по-королівському, настільки під час вилазок і походів ділив знегоди простого жовніра: їв чорний хліб і спав, постеливши на землі повсть; і якщо більшість життя його минала саме в ратних трудах, то вони й відбилися на його образі. В усякому разі, на перший погляд було зрозуміло, що це зовнішність людини надзвичайної. В ній відчувалися залізна, незламна воля й величність, перед якою всяк змушений був схилити голову. Ясно було, що людина ця знає і свою силу, і свою величність, і, якщо покласти завтра на нього корону, він не здивується і не зігнеться під її вагою. Очі у князя були великі, спокійні, можна сказати навіть, приємні, та здавалося, що дрімають у них громи, і всяк знав — горе тим, хто ці громи розбудить. Між іншим, ніхто не міг витримати

спокійного блиску цього погляду, і, траплялося, послали чи бували придворні, з'явившись перед очі Яреми, губилися й вагалися слово сказати. І був він на своїм Задніпров'ї справжнім королем. Із канцелярії його йшли привілеї та жалувані грамоти: «Ми, Божою милістю князь і володар...», і т. ін. Небагатьох теж і воєвод ясновельможних вважав він рівними собі. Князі, що походили від давніх могутніх родів, служили в нього у маршалках. Узяти хоча б батька Олени, Василя Булигу-Курцевича, родовід котрого, як згадувалося вище, вівся від Коріата, а насправді від самого Рюрика.

Було в князі Яремі щось, що, незважаючи на властиву йому доброзичливість, примушувало людей залишатися на відстані. Прихильний усім серцем до жовнірів, він тримався з ними по-свійськи, з ним же бути запанібрата ніхто не смів. І все ж таки лицарство, якби він наказав кинутися верхи з дніпровських круч, зробило б це, не роздумуючи.

Від матері-волошки отримав у спадок він білість шкіри, схожу на білість розпеченого заліза, що пашіє жаром, і чорне, як воронове крило, волосся, котре, по всій майже голові поголене, буйно спадало на чоло і, обстрижене над бровами, наполовину лоб закривало. Одягався він у польські строї, та про одяг не дуже дбав і тільки у великі

свята одягався в пишні шати, весь тоді сяючи золотом і коштовностями. Пан Лонгин кількома днями по тому був присутнім на таких урочистостях. Князь приймав пана Розвана Урсу. Посольські аудієнції відбувалися в так званій блакитній залі, бо на стелі її звід небесний купно із зірками пензлем гданьщанина Хелма було зображено. Князь зазвичай сидів під балдахіном із оксамиту й горностаїв на високім стільці, що нагадував трон, підніжжя якого було окуте позолоченим металом. Позаду князя стояли ксьондз Муховецький, секретар, маршалок князь Воронич, пан Богуслав Маскевич, затим пажі та дванадцять одягнених на іспанський манер драбантів із алебардами; зала ж була переповнена лицарством у пишних шатах і уборах. Пан Розван від імені господаря прохав князя впливом своїм та іменем своїм, що наводить страх, домогтися від хана заборони буджацьким татарам учиняти набіги на Волощину, що ними вони щороку страшених збитків і спустошень завдавали; на що князь відповів чудовою латиною, що буджаки, мовляв, не дуже-то й самому ханові покірні, але все-таки, позаяк у квітні очікується Чауш-мурза, ханський посол, то через нього й буде передано хану відповідний запит стосовно волоських кривд. Пан Скшетуський попередньо вже зробив реляцію про своє посольство та подорож, а також про все, що

чув про Хмельницького та втечу останнього на Січ. Князь ухвалив рішення перевести кілька полків поближче до Кодака, та особливого значення справі цій не надав. А оскільки ніщо, здавалося, не загрожувало спокою та могутності задніпровської держави, в Лубнах почалися святкування й веселощі як на честь перебування посла Розвана, так і з нагоди того, що панове Бодзінський і Ляссота врочисто попрохали від імені воєводського сина Пшиємського руку старшої князівни Анни, й на це прохання отримали й від князя, й від княгині Гризельди відповідь сприятливу.

Один тільки Володийовський, що не вдався зростом, страждав серед загального пожвавлення, а коли Скшетуський спробував його підбадьорити, відповів:

— Тобі добре! Варто тобі захотіти, й Ануся Борзобагата тут як тут буде. Дуже вже вона прихильно тебе весь час згадувала; я подумав було, щоб ревності в Биховці *excitare*,⁴⁵ але тепер бачу, що його задумала вона до петлі довести й тільки до тебе одного, напевно, ніжний у серці сентимент має.

⁴⁵ збудити (лат.).

— І до чого тут Ануся! Можеш до неї знову клинці підбивати — *non prohibeo*.⁴⁶ Та про князівну Анну й думати кинь, бо це все одно, що жар-птицю в гнізді шапкою накрити.

— Ох, знаю, знаю, що вона жар-птиця, і від туги тому померти, як видно, судилося.

— Нічого, виживеш і відразу ж закохаєшся; тільки в князівну Барбару не здумай, тому що в тебе її з-під носа інший воєводич украде.

— Невже серце — козачок, якому наказувати можна? Невже очам заборониш споглядати таке дивне створіння, князівну Барбару, вигляд котрої навіть звіра дикого збентежити здатен?

— От тобі й на! — вигукнув пан Скшетуський. — Бачу я, що ти й без моїх порад утішишся, та повторюю: повернись до Анусі, позаяк із мого боку ніяких перешкод не буде.

Ануся про Володийовського, одначе, не думала. Зате інтригувала, дратувала і злила Анусю байдужість пана Скшетуського, котрий, повернувшись після такої тривалої відсутності, навіть не глянув на неї. Тому вечорами, коли князь із наближеними офіцерами та дворянами приходив у вітальню княгині розважитися бесідою, Ануся, виглядаючи з-за спини своєї пані (княгиня була

⁴⁶ не забороняю (лат.).

висока, а вона малесенька), свердлила своїми очима намісника, намагаючись угадати причину. Одначе погляд Скшетуського, а також і думки перебували бозна-де, а якщо погляд його і звертався до дівчини, то такий задумливий і відсутній, ніби поручик дивився не на ту, котрій свого часу співав:

Ти жорстокіша орди,
Corda полониш завжди!..

«Що з ним?» — запитувала себе розбещена увагою улюблениця всього двору і, тупнувши маленькою ніжкою, приймала рішення в цій справі розібратися. Коли говорити по совісті, у Скшетуського вона закохана не була, одначе, звикнувши до поклоніння, не могла витерпіти байдужості до своєї особи і від злості готова була сама закохатися в нахабу.

І ось одного разу, поспішаючи з клубками пряжі до княгині, вона зштовхнулася зі Скшетуським, який виходив із розташованої поряд спальні князя. Ануся налетіла, як вихор, можна сказати навіть — зачепила його грудьми і, зробивши квапливий крок назад, вигукнула:

— Ах! Ви так мене злякали! Здрастуйте, добродію!

— Здрастуйте, панно Анна! Невже ж я таке monstrum⁴⁷ і людей лякаю?

Дівчина, перебираючи пальцями вільної руки косу і переступаючи з ніжки на ніжку, опустила очі і, ніби розгубившись, із усмішкою відповіла:

— Ой ні! Це вже ні... зовсім ні... клянуся матусиним здоров'ям!

І вона швидко глянула на поручика, та відразу ж ізнов опустила очі.

— Може, ви, добродію, гніваєтеся на мене?

— Я? А хіба панну Анну мій гнів турбує?

— Турбує? Та ні! Теж мені турбота! Чи не думаете ви, добродію, що я плакатиму? Пан Биховець куди люб'язніший...

— Коли так, мені лишається тільки поступитися полем бою панові Биховцю та й зникнути геть з очей.

— А я хіба тримаю?

І Ануся загородила дорогу.

— Так ви, добродію, із Криму повернулися? — запитала вона.

— Із Криму.

— А що ви, ваша милість, звідти привезли?

— Пана Підбийп'ятку. Хіба панна Анна його не бачила? Дуже приємний і достойний кавалер.

⁴⁷ страховисько (лат.).

— Вже напевне приємніший вашої милості. А чого він сюди приїхав?

— Щоби панні було на кому чари випробувати. Та я раджу братися за справу всерйоз, бо знаю щось, через що кавалер цей неприступний, і навіть панна Анна з носом залишиться.

— Це ж чому він неприступний?

— А тому, що не має права одружуватись.

— Та мені що до цього? А чому він не має права одружуватись?

Скшетуський нахилився до вуха дівчини, та сказав дуже голосно й чітко:

— Через те, що поклявся залишатись у непорочності.

— От і нерозумно, добродію! — вигукнула Ануся і миттю випурхнула, наче наполохана пташка.

Однак уже ввечері вона вперше уважно придивилася до пана Лонгина. Гостей того дня зібралось чимало, позаяк князь улаштував прощальний прийом панові Бодзінському. Наш литвин, ретельно одягнений у білий атласний жупан і темно-блакитний оксамитовий кунтуш, мав дуже показний вигляд, тим паче що біля кульші його замість катівського Зірвіглавця висіла легка крива шабля в позолочених піхвах.

Оченята Анусі на зло Скшетуському зумисне поглядали на пана Лонгина. Намісник би й не

помітив цього, коли б Володийовський не штовхнув його ліктем і не сказав:

— Хай я попадуся татарам, якщо Ануся не заграє до хмелевої литовської підпірки.

— А ти йому скажи про це.

— І скажу. Підходяща з них пара.

— Він її замість шпильки на жупані приладнає, якраз придасться.

— Або замість китиці на шапці.

Володийовський підійшов до литвина.

— Добродію! — сказав він. — Ви, ваша милість, до нас недавно, а зальотник яких пошукати.

— Як це, благодійнику братику? Чому ж?

— Тому, що кращій дівці з фрауціммера голову запаморочив!

— Паночку мій! — сказав Підбийп'ятка, склавши руки. — Що ви таке говорите?

— А ви подивіться, як панна Анна Борзобагата, в котру ми тут усі закохані, за вашою милістю оченятами стріляє. Ой, бережіться, щоби вона вас у дурні, як усіх нас, не пошила.

Сказавши це, Володийовський повернувся на каблуках і пішов, спантеличивши пана Лонгина. Той спершу не відважувався й поглянути в бік Анусі, та через деякий час, ніби ненароком глянувши, прямо-таки оторопів. І справді — з-за плеча княгині Гризельди пара палаючих оченят

дивилася на нього з цікавістю і наполегливістю. «Араге, satanas!»⁴⁸ — подумав литвин і, залившись, як школяр, рум'янцем, ретирувався в інший кінець зали.

Спокуса, одначе, була великою. Бісеня, що виглядало з-за княгининої спини, являло собою таку звабу, оченята так ясно сяяли, що пана Лонгина ніби щось штовхало ще разочок заглянути в них. Але тут він згадав свою обітницю, перед очима постав Зірвіглавець, пращур Стівійко Підбийп'ятка, три зітнуті голови, і жах охопив його. Він перехрестився й того вечора жодного разу більше не глянув.

Зате вранці наступного дня він прийшов на квартиру до Скшетуського.

— Пане намісник, а чи скоро ми виступаємо? Чи не чути, ваша милість, чого про баталії?

— Що за поспіх такий? Потерпіть, добродію, адже ще і до частини не записалися.

І справді, пана Підбийп'ятку не було поки що зараховано на місце покійного Закревського. Треба чекати було, поки закінчиться квартал, що мало настати лише до першого квітня.

Все ж таки поспіх у нього якийсь був, тому він і розпитувати продовжував:

⁴⁸ «Одступись, сатано!» (грецьк.)

— І ніяк ясновельможний князь на цей рахунок не висловлювався?

— Ніяк. Король начебто до кінця днів своїх не перестане про війну думати, та Річ Посполита її не хоче.

— А в Чигирині подейкували, що смута козацька нам загрожує.

— Бачу я, зарок твій жити тобі не дає. Що ж стосовно смуги, то її до весни не буде, бо хоч зима й тепла, та зима є зима. Зараз тільки п'ятнадцяте february, ⁴⁹ в будь-який день морози можуть ударити, а козак у поле не піде, якщо окопатися не зможе, бо за валом воюють вони чудово, а в полі в них трохи гірше виходить.

— Значить, і козаків ждати доведеться?

— Одначе візьміть до уваги ще й те, що навіть якщо і знайдете ви під час бунту три підходящі голови, невідомо, чи звільнитесь від зароку, адже одна справа крижак або турок, а інша справа свої, можна сказати діти eiusdem matris.⁵⁰

— О Боже праведний! Ой, ви ж мені, ваша милість, задачу задали! От лишенько! Так нехай же

⁴⁹ лютого (лат.).

⁵⁰ тієї ж самої матері (лат.).

мені ксьондз Муховецький нудьгу цю розвіє, а то не буде мені інакше ні хвилини спокою.

— Розвіяти-то він розвіє, бо чоловік учений і вірою міцний, та тільки напевне нічого нового не скаже. *Bellum civile*⁵¹ є війна братів.

— А якщо бунтівникам чужинське військо на підмогу прийде?

— Тоді вже дійте. А зараз я можу порадити тільки одне: чекайте і не втрачайте терпіння.

Та ба, навряд чи й сам пан Скшетуський міг послухатися власної поради. Його охоплювала все більша нудьга, йому набридли і придворні святкування, і навіть обличчя, раніше такі милі його душі. Панове Бодзінський, Ляссота і пан Розван Урсу нарешті відбули, і після їхнього від'їзду настало цілковите затишшя. Життя потекло одноманітно. Князь був зайнятий ревізією незліченного свого майна і щоранку зачинявся з комісарами, що приїздили з усієї Русі та Сандомирського воєводства. Отож і навчання відбувалися рідко коли. Галасливі офіцерські бенкети, на котрих тільки й розмов що про майбутні походи, невимовно надокучили Скшетуському, тому з нарізною рушничкою на плечі ішов він на берег Солониці, де колись

⁵¹ Громадянська війна (лат.).

Жолкєвський так нещадно Наливайка, Лободу і Кремпського розгромив. Сліди давньої битви стерлися вже і в пам'яті людській, і на місці самої битви. Хіба що іноді земля вивергала із надр своїх побілілі кості та за рікою виднівся вал, насипаний козаками, за котрим так відчайдушно оборонялися запоріжці Лободи та Наливайкова вольниця. Але й на валу вже густо піднялися зарості. Тут ховався Скшетуський од придворної метушні і, замість того щоб стріляти дичину, поринав у спогади; тут внутрішньому погляду його душі являвся викликуваний пам'яттю образ коханої; тут у туманах, у шумі очеретів і в журній задумливості округи розвіював він тугу свою.

Але потім пішли рясні передвесняні дощі. Солониця зробилася болотом, із дому не можна було й носа вистромити, тож намісник і тої втіхи, що знаходив у самотніх прогулянках, був позбавлений. Тим часом тривога його зростала, і не без підстав. Спершу він вважав, що Курцевичиха з Оленою, якщо княгині вдасться відіслати Богуна, зразу ж приїдуть до Лубен, але тепер і ця надія згасла. Від дощів зіпсувалися шляхи, степ на декілька верст обабіч Сули стояв величезною нездоланною трясовиною, й залишалося ждати, коли весняне жарке сонце випарує вологу і сирість. Увесь цей час Олена змушена була перебувати під наглядом, котрому Скшетуський не довіряв, серед

людей неотесаних, диких нором і неприязно налаштованих до Скшетуського. Щоправда, заради власного блага не будуть вони порушувати слова, бо виходу в них немає; та хто може знати, що їм спаде на думку, на що вони відважаться, а тим паче під тиском грізного отамана, котрого, як видно, вони й любили, й напевне боялися. Він легко міг примусити їх віддати дівчину; такі випадки були нерідко. Саме так побратим нещасного Наливайка Лобода свого часу примусив пані Поплинську віддати йому за дружину вихованку, хоча дівчина була родовитою шляхтянкою і всією душею отамана ненавиділа. А якщо те, що розповідали про незліченні багатства Богуна, було правдою, міг він їм і за дівчину, і за втрату Розлогів заплатити. А потім що? «Потім, — думав пан Скшетуський, — мені глумливо повідомлять, що «справу зроблено», а самі втечуть куди-небудь у литовські чи мазовецькі пущі, де до них навіть могутня княжа рука не досягне». Від таких думок Скшетуського тіпало, мов у лихоманці, він рвався, ніби вовк на ланцюгу, жалкував, що зв'язав себе лицарським словом, і не знав, як учинити. А був він людиною, що неохоче дозволяла випадкові владарювати над собою. Naturі його властиві були підприємливість і енергійність. Він не ждав подарунків від долі, але волів брати долю за комір, змушуючи її складатися

щасливо, — так що було йому важче, ніж будь-кому іншому, сидіти в Лубнах склавши руки.

І він вирішив діяти. Був у нього в слугуванні Редзян, дрібномаєтний шляхтич із Підляшшя, шістнадцяти літ, хитрун яких пошукати, з котрим ніхто з людей бувалих у порівняння йти не міг; його ото Скшетуський і вирішив послати до Олени, аби рознюхав що і як. Уже закінчився лютий, дощі припинилися, березень обіцяв бути погожим, і дороги мали б трохи підсохнути. Отож Редзян готувався в дорогу. Скшетуський забезпечив його листом, папером, перами і склянкою чорнила, яке звелів берегти як зіницю ока, бо пам'ятав, що цього товару в Розлогах не знайти. Хлопчині було звелено, щоб не відкривався, від кого приїхав, щоб говорив, що в Чигирин прямує, а сам уважно б до всього придивлявся і, головне, як слід вивідав би все про Богуна — де, мовляв, той перебуває та що поробляє. Редзянові двічі повторювати було не треба, він збив шапку набакир, свиснув нагайкою і поїхав.

Для пана Скшетуського потяглися довгі дні очікування. Щоб якось згаяти час, він рубався і фехтував на палицях із паном Володийовським, великим майстром цієї справи, або метав у перстень джирид. Іще сталася в Лубнах подія, що мало не коштувала намісникові життя. А було так: ведмідь, зірвавшись на замковому подвір'ї з ланцюга,

дряпнув двох конюших, злякав коней пана комісара Хлебовського, а потім кинувся на намісника, що саме прямував із цейхгаузу до князя, без шаблі, при собі маючи тільки легкий чекан із мідним оголів'ям. Не уникнути б наміснику вірної загибелі, коли б не пан Лонгин, який, побачивши з цейхгаузу, що відбувається, схопив свій Зірвиглавець і прибіг на допомогу. Пан Лонгин безумовно виявився гідним нащадком пращура Стівійка, бо на очах у всього двору одним махом одітнув ведмедеві голову разом з лапою, цьому підтвердженню надзвичайної сили дивувався з вікна сам князь, який запросив затим пана Лонгина в покої княгині, де Ануся Борзобагата так спокушала того своїми оченятами, що назавтра литвин змушений був піти до сповіді, а наступні три дні в замку не показувався, позаяк палкою молитвою відганяв усі звади.

Минуло днів десять, а Редзян не повертався. Наш пан Ян від очікування сильно схуд і так потемнів з лиця, що Ануся намагалася навіть довідатися через посередників, що з ним скоїлося, а Карбоні, лікар княжий, прописав йому якийсь зілля від меланхолії. Та інше зілля було йому потрібне, тому що день і ніч думав він про свою князівну, все чіткіше розуміючи, що не якимось пустим почуттям переповнене його серце, а великою любов'ю, котру

слід вдовольнити, інакше груди людські, як крихка посудина, розірватися можуть.

Легко собі уявити радість пана Яна, коли одного чудового дня з самого ранку на його квартиру з'явився Редзян, забруднений, утомлений, схудлий, але веселий і з написаною на лиці доброю звісткою. Намісник як схопився з постелі, так, підбігши до нього, схопив його за плечі й вигукнув:

— Листи є?

— Є, пане. Ось вони.

Намісник вихопив листа й почав читати. Всі ці довгі дні він сумнівався, чи привезе йому навіть при найсприятливіших обставинах Редзян листа, тому що не знав, чи вміє Олена писати. Українна прекрасна стать нічому не вчилась, а Олена виховувалася до того ж серед людей темних. Однак іще батько, мабуть, навчив її цьому мистецтву, бо написала вона великого листа на чотирьох сторінках. Щоправда, не вміючи висловитися пишно й риторично, бідолашка написала від щирого серця таке:

«Уже я вас ніколи не позабуду, скоріше ви мене спершу, бо чула я, що трапляються поміж вами вітрогони. Та раз ви козачка нароком за стільки верст прислали, то, видно, люба я вам, як і ви мені, за що серцем вдячним і дякую. Не подумайте також, добродію, що це буде супроти скромності моєї так вам про цю любов писати, але

ж ліпше вже правду сказати, ніж збрехати або таїтися, раз насправді в серці інше. Випитувала я ще його милість Редзяна, що ви в Лубнах поробляєте і які великодвірські звичаї, а коли він мені про красу та дорідність тамтешніх дам розповідав, я просто слізьми від великої печалі залилася...»

Тут намісник перервав читання й запитав Редзяна:

— Що ж це ти, дурню, розповідав?

— Все як треба, пане! — відповів Редзян.

Намісник продовжував читати:

«...бо куди мені, сільській, рівнятися з ними. Та сказав мені ще козачок, що ви, ваша милість, ні на яку й дивитися не хочете...»

— Оце добре сказав! — зауважив намісник.

Редзян, по правді кажучи, не знав, про що йдеться, бо намісник читав листа не вголос, але зробив розумне обличчя і багатозначно кахикнув. Скшетуський же читав далі:

«...і зразу я втішилася, благаючи Бога, щоб він і надалі вас у такій прихильності до мене утримував і обох нас благословив, амінь. Я вже так за вашою милістю скучила, як за батьком-матір'ю, адже мені, сироті, сумно на світі, але не з вами, добродію... Бачить Бог, що серце моє чисте, а простоту мою не засуджуйте, ви мені її вибачити мусите...»